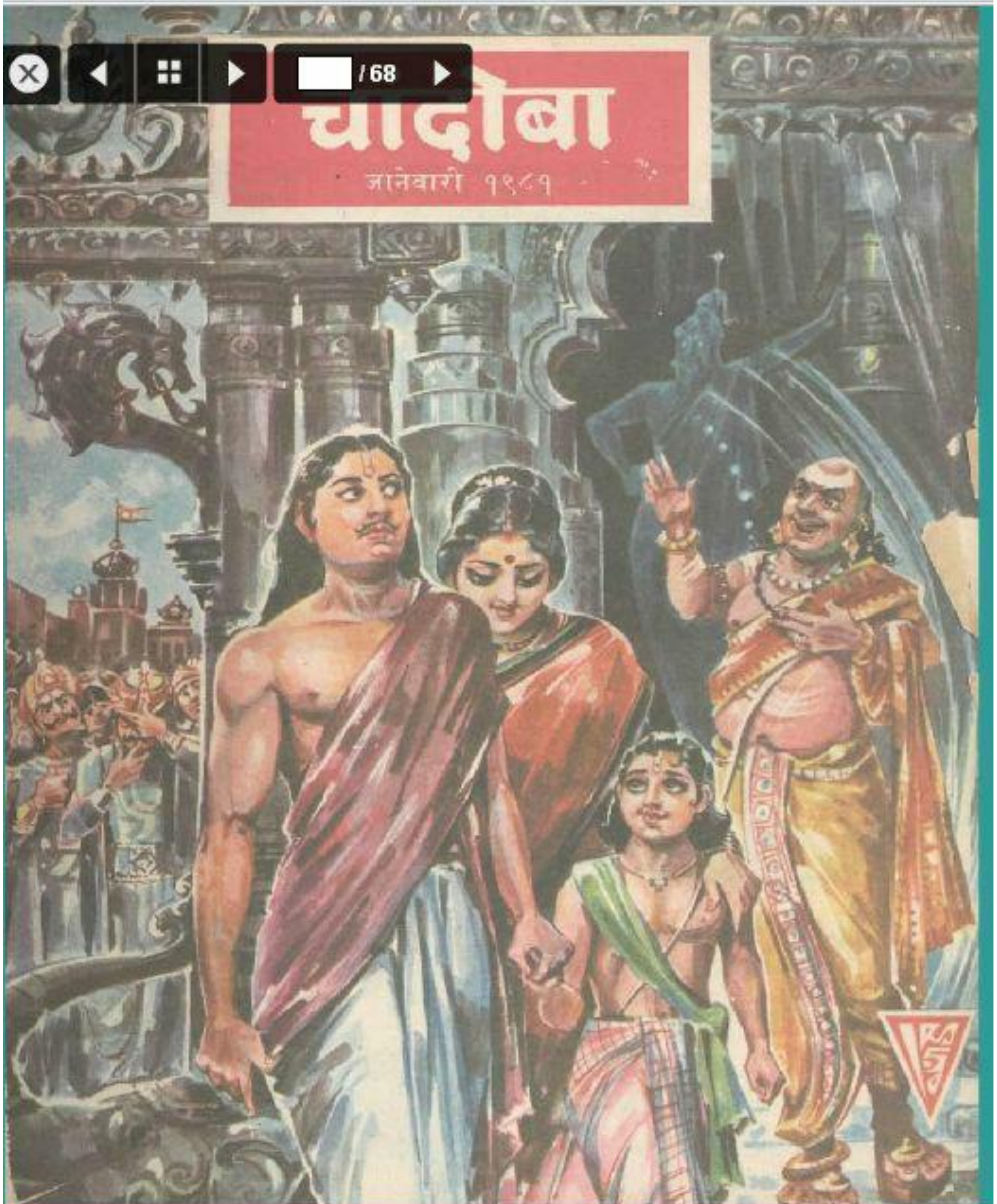

/68
चांदोबा
जानेवारी १९६१

प्रश्नोत्तरे

एम. वासुदेवमूर्ति, खम्मम् (आंध्र)

प्र. : रविवार, सोमवार, मंगळवार इत्यादी सात वार हे मूळ झाले कसे?

उ. सात दिवसांचा आठवडा हा सहजी झालेला कालमान नव्हे. सर्व जगात रूढ झालेले हे सात वार एका सभ्यतेतून उद्भवले असावेत, याची कारणे अनेक असण्याची शक्यता आहे. आपले पूर्वज सात ही संख्या पवित्र मानीत—सप्तर्षी, सूर्याच्या रथाचे सात अश्व, सात समुद्र वगैरे याची उदाहरणे होत. दुसरे कारण प्राचीन खगोल शास्त्रज्ञानी सात ग्रह—रवि, चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि हे ओळखले. त्यांनी सात वारांना म्हणून ही नावे दिली असावीत. आज आपण ग्रहांच्या कक्षेचे केन्द्रस्थान सूर्य व चंद्र उपग्रह असल्याचे मानतो. तरी वारांची नावे बदलली नाहीत. (वार या शब्दाचा खरा अर्थ दिवस, आपण वार म्हणतो तो सात दिवसांचा असतो.)

श्रीनंदा, बंगळूर (कर्नाटक)

प्र. : आकाशगंगा (क्षीरपथ, दुग्धधारेचा मार्ग) म्हणजे काय?

उ. : आकाशातले तारे खूप गर्दी करून जवळजवळ असतात. आपण सूर्यमंडळात आहोत. सूर्यासारखे तारे अब्जावधी ब्रह्मांडात आहेत. तोच क्षीरपथ. आपला सूर्य या क्षीरपथापासून फार दूर आहे. आपण त्या अब्जावधी सूर्य तुल्य प्रकाश असलेल्या नक्षत्रांच्या समूहाकडे पाहतो तेव्हां आपल्याला प्रकाशाचा प्रवाहसा भासतो. तीच आकाशगंगा होय.

एम. सुकुमार जैन, शिवमोगा (कर्नाटक)

प्र. : चंद्र आपल्याला गोल दिसतो व आपल्याला चांदणे देतो, तशी चंद्र गोलावरून दिसते का पृथ्वी?

उ. : दिसते. चंद्राच्या बाजूने पृथ्वीचा रंगीत फोटोसुद्धा काढलेला आहे. पृथ्वी ही चंद्रापेक्षा मोठी आहे. म्हणून चंद्रावरून पृथ्वी पाहिली तर फार मोठी दिसते. आपल्याकडे जेव्हां अमावस्या असते तेव्हां चंद्रावर पौणिमा असते. म्हणजे चंद्रावरच्यांना पृथ्वीचे पूर्णबिंब व अमर्याद कांती दिसते.

अघटित अनपेक्षित

[८९]

मेघवर्ण व इतर कावळ्यांनी 'काव काव' करून जो ओरडा केला त्यामुळे घाबरून जाऊन सर्व जलपक्षी किल्ल्याबाहेर पळून गेले व खंदकात जमा झाले.

चित्रवर्णाचा सेनापती कोंबडा हिरण्यगर्भावर व त्याचा सेनापती करकोचा दोघांच्यावर तुटून पडला. सारस हिरण्यगर्भाचं रक्षण करायला धावला तेव्हां हिरण्यगर्भ त्याला म्हणाला—"मला स्वतःचं रक्षण करायला तू सोड, मात्र माझा मुलगा चूडामणी याचा तू राज्याभिषेक करून घे!"

"माझ्या जिवात जीव असे पर्यंत शत्रू तुमच्या केसालाही धक्का लावू शकणार नाही!" असं म्हणत करकोच्याने कोंबड्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ केले आणि हिरण्यगर्भाला खंदकात बाजूला सारून व कोंबड्याशी द्वंद्व करून त्याला ठार केले. परंतु जमिनीवरच्या पक्ष्यांनी एक जूट होऊन करकोच्याला ठार केले.

चित्रवर्णाचा जय झाला आणि युद्ध संपले. जयजयकार करीत तो किल्ल्यात शिरला.

शांती

"आपल्या किल्ल्यातील घरांवर जळती लाकडं आणि काटक्या आणून टाकल्या त्या कोणी? शत्रूने की शत्रूने नेमलेल्या हेरांनी?" हिरण्यगर्भाने आपल्या अनुयायांना विचारले.

"आपले घनिष्ट मित्र मेघवर्ण व त्याचे अनुयायी दिसले नाहीत का. त्यांनीच हे काम केले असले पाहिजे" सर्वज्ञ म्हणाला.

"हे सर्व आपल्या प्रारब्धात होतं तसं झालं! आपलं दुर्दैव!" राजा म्हणाला.

"दुर्दैवाला नावं कशाला ठेवावयाची? चांगलं हिताचं सांगितलं असून जे ऐकत

नाहीत त्यांनाच असे कष्ट भोगावे लागतात." सर्वज्ञ म्हणाला.

इतक्यात एका दूताद्वारे एक बातमी कळली की कर्पूरद्वीपाचा पराभव करण्यासाठी मेघवर्णाने मदत केली म्हणून चित्रवर्ण त्याला राजा करू लागला तेव्हां दूरदर्शनाला ते मान्य झाले नाही व म्हणाला– "नीचाला कोणत्याही जबाबदारीच्या पदावर नेमू नये; त्याला सोने, चांदी व इतर भेटवस्तू देऊन निरोप द्यावा." तरी चित्रवर्ण म्हणाला की त्याला राजा केले तर तो आपल्याला काश्मीरी शाली. केशर व फळफळावळ देईल! परंतु दूरदर्शनाने असली आशा बाळगून फंसू नये, असे सांगून राजाला सावध केले.

"तरमग मी काय करू म्हणतोस?" असे चित्रवर्णाने दूरदर्शनाला विचारले.

"हंसराजाशी शांतीची बोलणी सुरू करावी व विंध्यपर्वतात परत जाऊन रहावे! पावसाळा सुरू होईपर्यंत आपण येथेच राहालो की पुन्हां युद्ध होईल व आपण जे मिळविलं तेही घालवून बसू. किल्ला सर केला, ही कीर्ती आपल्याला लाभलीच आहे. ती कां घालवून बसावी, म्हणतो? दोन्ही पक्ष समबल असले की कधीकधी दोन्हींचा एकदम नाश होऊ शकतो. म्हणून आतां आपल्यासमोर हारलेल्या हिरण्यगर्भाशी संधी करून घेऊ या." दूरदर्शन म्हणाला.

चित्रवर्णाला विजयगर्व चढला होता. हारलेल्या शत्रूशी संधी करून घेऊन शाश्वत शांती व सुख मिळेल हे सुरवातीला पटले नाही.

म्हणून हिरण्यगर्भाच्या मंत्र्याने जंबूद्वीपाला आपल्या नवीन सेनापतीला म्हणजे सारसपक्ष्याचा मुलाला पाठवून तेथे बंड घडवून सिंहलद्वीपाला जंबुद्वीपावर चालून यायला प्रोत्साहन दिले.

तेव्हां घारीने (दूरदर्शनाने) मयूरराजाला या बाबतीत मेघवर्णाचा, म्हणजे कावळ्याचा सल्ला घ्यावा असे सुचविले. हंसराजाशी संधी करून घ्यायला सांगून कावळा म्हणाला–"तो राजा व त्याचा मंत्री दोघे बुद्धिमान आहेत!"

"तरमग काय रे, तू त्या राजाला व त्याच्या मंत्र्याला कसं काय फंसविलेस?" मयूरराजाने कावळ्याला विचारले.

"प्रभो! आपल्यावर पूर्ण विश्वास करणाऱ्या थोर महात्म्यांना फंसविण्यात मोठेपण असे काय आहे? आपल्या कुशीत किंवा मांडीवर झोपलेल्याला ठार करण्यासारखेच तर आहे! सज्जन व्यक्तीने दुष्ट माणसाला आपल्यासारखाच मानून त्याच्यावर विश्वास केला की त्याला फसविणे सोपे असते. इतके असूनही मी दिलेला सल्ला चांगला नाही, असं होऊ शकत नाही." कावळा म्हणाला.

"मेघवर्णा! तू त्यांच्यामध्ये इतके दिवस त्यांच्याशी नम्रपणाने कसा काय राहू शकलास रे?" मयूरराजाने कावळ्याला पुन्हा विचारले.

"आपले काम पुरे व्हावे यासाठी तसे राहल्याशिवाय चाललेच नसते. माझा सल्ला ऐका व हिरण्यगर्भाशी संधी करून घ्या!" कावळा म्हणाला.

सर्वज्ञने त्या गोष्टीस होकार दिला.

"माझ्या हातून हारलेल्या त्या हंसराजाने मला कमीत कमी खंडणी तर द्यावी व मी आज्ञा करीन तसे वागण्याचे कबूल तरी करावे!" मयूरराजा म्हणाला.

इतक्यात जंबुद्वीपातून आलेला पोपट मयूरराजाला म्हणाला–"सिंहलद्वीपाच्या दुष्ट राजाने जंबुद्वीपावर स्वारी केली आहे!"

"सर्वज्ञा! तू चांगलं काम केलेस!" घार उत्साहाने म्हणाली.

"मी लगेच निघतो व विंध्यपर्वतावर जाऊन त्या दुष्टाचा शेवट करतो." मयूरराजा म्हणाला.

"प्रभो! असं संतापून काय फायदा? विचार केल्याशिवाय काही काम केलं तर त्यामुळे जास्त आपत्ती ओढवून घेण्यासारखं आहे!" सर्वज्ञ म्हणाला.

मयूरराजाला ते पटलं. त्याने घारीला शांतिस्थापनेसाठी संधी करून घ्यायला सांगितले. दूरदर्शन तेव्हां शांतीची बोलणी करण्यासाठी हिरण्यगर्भाकडे शिष्टाई साठी गेला. हिरण्यगर्भ म्हणाला–"ओहो! ही आणखी काही लबाडी दिसते आहे!"

सर्वज्ञ म्हणाला–"तसं नाही! घार दूरदर्शिनी आहे. तिला भेटवस्तू देऊन तिचं स्वागत करणेच श्रेयस्कर!"

घार सर्वज्ञाला म्हणाली–"आपण दोघां राजांमध्ये शांति व समेट घडवून आणू या! एक सहस्र अश्वमेधांपेक्षा सत्यावर आधारलेली शांती श्रेयस्कर होय!"

सर्वज्ञ आनंदाने त्या गोष्टीस कबूल झाला. दोन्ही पक्षांत शांतिस्थापना झाली. त्यानंतर कोणत्याही प्रकारे परस्परांशी भांडणे न करतां चित्रवर्ण जंबुद्वीपात व हिरण्यगर्भ कर्पूरद्वीपात व मेघवर्ण सिंहलद्वीपात सुखाने राज्य करू लागले. (संपूर्ण)

[७]

[समरसेन व त्याचे सैनिक यांच्या जहाजांकडे जाण्यासाठी ज्वालामुखीचा ताप असह्य झाल्याने दुसऱ्या बाजूने वाट काढीत निघाले. त्यांना त्या वाटेवर झाडाला उलटा टांगलेला एक रानटी माणूस मृतावस्थेत दिसला. तेथे त्यांना एक पाऊलवाट दिसली. परंतु हत्तींचा एक कळप त्या वाटेने चालून गेल्यामुळे ती वाट त्यांना दिसेनाशी झाली. पुढे–]

समरसेनाने आपल्या अनुयायांना धीर दिला व त्याने मागे पाहिला होता त्या उंच खडकाळ टेकडीवर चढून गेला. त्या उंच जागेवरून दूरवर पाहिले तर कदाचित रानटी लोकांची वस्ती कोठे आहे हे दिसेल असे त्याला वाटले होते. परंतु किती लक्ष देऊन पाहिले तरी तशा एकाद्या वस्तीचे चिन्ह सुद्धा त्याला दिसले नाही.

मग पुढे काय? कोणत्या वाटेने पुढे जायचे? समरसेन व त्याच्या अनुयायांसमोर हेच प्रश्न होते. समरसेन एका झाडाच्या बुंधाला टेकून पुढे काय करावे या विचारात बराच वेळ उभा राहिला. परंतु त्याला एकही मार्ग सुचला नाही.

अशा परिस्थितीत त्यांना आश्चर्यचकित करून सोडणारा एका माणसाचा आर्तनाद ऐकू आला. तो आवाज एकाक्षाचा नव्हता

व चतुराक्षाचाही नव्हता. भयंकर संकटात सांपडलेल्या माणसाचाच होता.

सैनिक निश्चेष्ट होऊन आपल्या नायकाकडे पाहू लागले. समरसेनाने चटदिशी म्यानेतून आपली तलवार उपसली व म्हणाला–"या, पण सावधपणे!" आणि आवाज आला त्या दिशेने चालू लागला.

सैनिक सुद्धा आपापल्या तलवारी उपसून आपल्या नायकाच्या पाठोपाठ निघाले. ते पुढे जात होते तसतसा तो आवाज जास्त स्पष्ट ऐकू येऊ लागला. थोड्याच वेळात ते सर्व त्या जागी येऊन पोचले. तेथे त्यांनी जे दृश्य पाहिले ते पाहून त्यांना आश्चर्याबरोबर भीती सुद्धा वाटली. परंतु दुसऱ्याच क्षणाला आशादायक परिस्थिती असल्यासारखे वाटले. कारण त्या मंत्रद्वीपावर त्यांना अगदी पहिल्याने एक जिवंत माणूस दिसला. तो फार मोठ्या संकटात सांपडलेला होता.

कोणीतरी त्याचे दोन्ही हात झाडाला बांधून त्याला टांगून ठेवले होते. अशा नि:सहाय स्थितीत सापडलेल्या त्या बिचाऱ्याला खाण्यासाठी चार पाच लांडगे तेथे आले होते. त्याच वेळी एक भुकेला वाघही तेथे येऊन पोचला. त्या बिचाऱ्या माणसाच्या अंगाचे लचके तोडण्यासाठी लांडगे आणि वाघ यांचे भांडण सुरू झाले. तो माणूस घाबरून जाऊन मोठमोठ्याने ओरडत होता.

समरसेनाने एका क्षणार्धात सर्व परिस्थिती ओळखली. वाघाचा पंजा लागताच एकेक करून लांडगे जमिनीवर लोळू लागले. त्या लांडग्यांना वाटेला लावून नंतर माणसाचे मांस निश्चितपणे खाण्याच्या विचारात वाघ असावा. उशीर झाला तर त्या माणसाच्या जिवाला धोका होता. समरसेनाने वेळ न दवडतां चटदिशी धनुष्यावर बाण चढवून तो त्या वाघावर सोडला. तो बाण लागतांच वाघ ओरडत जमिनीवर लोळू लागला.

लगेच सैनिक पुढे धावले. परंतु लांडगे त्यांच्यावर धावले. सैनिकांनी आपल्या तलवारी भोसकून त्यांना वाटेला लावले. इतक्यात समरसेनाने पुढे येऊन त्या माणसाला सोडविले.

"मला जीवदान देणारे तुम्ही कोणी थोर पुरुषच आहां! तुमचे हे उपकार मी आयुष्य भरात कधीही विसरणार नाही." असे म्हणत त्या माणसाने समरसेनाला व सैनिकांना नमस्कार केला.

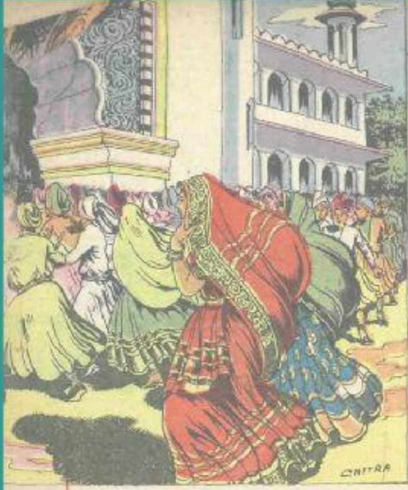
त्या माणसाचा रूपरंग व बोलण्याची रीत पाहून समरसेनाला तर फारच आश्चर्य वाटले. हा या मंत्रद्वीपात राहणारा नाही ह्याबद्दल त्याच्या मनात थोडीदेखील शंका उरली नाही. एवढेच नव्हे तर हा माणूस कुंडलिनी द्वीपात राहणाराच तर नसेल अशीही एक शंका त्याच्या मनात आल्याशिवाय राहिली नाही.

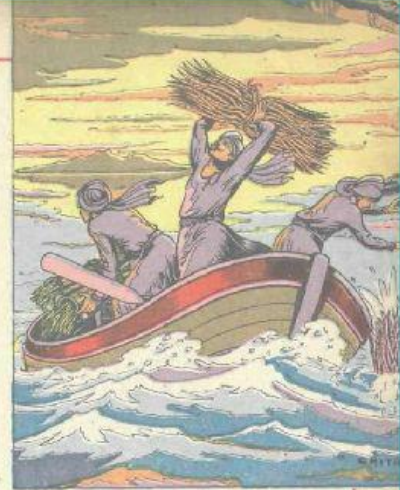
समरसेनाने त्याला तसे विचारलेही–"तू कोणत्या देशाचा राहणारा रे?"

"मी कुंडलिनी बेटावरचा एक सैनिक आहे. त्या राज्याचे सेनापती समरसेन आपणच नाही का?" त्या व्यक्तीने समरसेनाला तो प्रश्न विचारला.

समरसेनाला व सैनिकांना तो प्रश्न ऐकून जे आश्चर्य वाटले ते एवढे तेवढे नव्हते. तो सैनिक आपल्याबरोबर जहाजातून आलेला सैनिक नाही, हे सर्वांना माहीत होते. तरमग हा या बेटावर केव्हा व कसा काय आला?

त्या नव्या सैनिकाने समरसेन व त्याच्या अनुयायांच्या मनात उद्‌भवलेली शंका ओळखल्यासारखे दिसले. तो पुढे म्हणाला.

"तुम्ही सर्व त्या दिवशी निघाला तेव्हां धूमकेतू दिसला होता, होय ना? ज्योतिष्यांनी न जायला सांगितले तरी तिकडे दुर्लक्ष करून निघालात. त्यानंतर थोड्याच वेळाने एक फार मोठे वादळ आले. समुद्र खवळला व भिंती एवढ्या मोठमोठ्या लाटा उसळू लागल्या. चित्रसेन महाराज फार काळजीत पडले. लागोपाठ चार पांच दिवस कुंडलिनी देवीवर अभिषेक करून तिची कृपा संपादन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

"परंतु तुफान एक आठवडाभर चालू होते. तुम्ही कोठे व कोणत्या परिस्थितीत असाल या काळजीत महाराज व प्रजेला काही काम सुचत नव्हते."

"शेवटी महाराजांनी दरबारी ज्योतिष्यांना बोलावून त्यांच्या करवी तुम्ही कोठे, कोणत्या दिशेला, कशा परिस्थितीत असाल, ग्रहदशा पाहून सांगायला सांगितले. ज्योतिष्याने पंचांग पाहिले. उभ्या आडव्या रेघा काढून पाहिले व म्हणाले–"काही गलबते व त्यावरचे सैनिक बुडाले आहेत. उरलेले सैनिक व सेनापती कोणत्यातरी बेटावर पोचले आहेत.

"ते कळल्यावर चित्रसेन महाराजांनी प्रधान व इतर मंत्र्यांचा सल्ला घेतला. त्यांनी काही सैनिकांना तुमच्या शोधार्थ पाठवायला आज्ञा काढली. कुंभांडाला त्या सैनिकांचा नायक नेमले. कोणत्यातरी अज्ञात बेटाला तुम्ही सर्व लागलेले असणार व त्यामुळे तुम्हांला फार कष्ट सहन करावे लागणार असे समजावून सांगून फार लक्षपूर्वक तपास करायला सांगितले."

त्या नव्या सैनिकाने सांगितलेले वृत्त ऐकून समरसेन विचारात पडल्यासारखा दिसला, 'हा कुंभांड कोण बरे असावा?' नंतर आठवल्यासारखा म्हणाला–"ओहो, कुंभांड सामंत होय?"

तो सैनिक लगेच दात ओठ चावून म्हणाला–"होय, तोच! त्याच्याच मुळे मी या भयंकर संकटात सांपडलो आहे!"

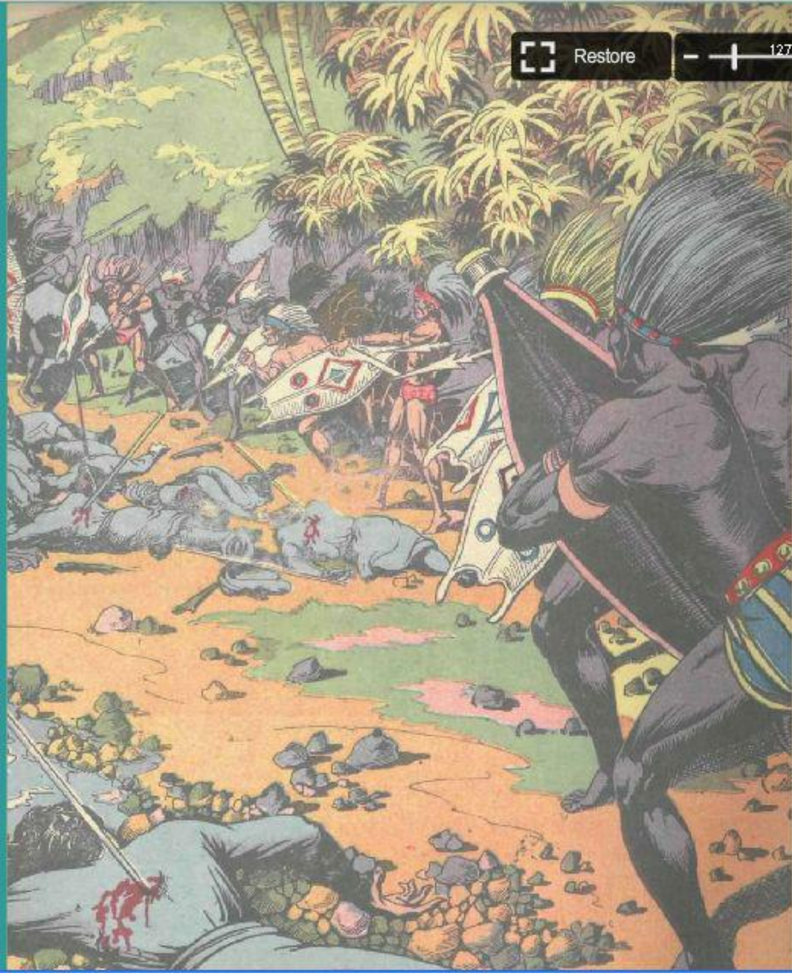
समरसेन सैनिक म्हणाला ते ऐकून चकितच झाला. बाजूला उभे असलेल्या सैनिकांना काही कळलेच नाही. परंतु तो सैनिक पुन्हा पुढे बोलू लागला.

"आम्ही जहाजांतून निघालो आणि काही दिवसांनी आम्ही हे बेट पाहिले. बेटाच्या दक्षिणेला आम्ही जहाजांतून उतरलो. कुंभांडने आम्हां सर्वांना किनाऱ्यावर उतरून थांबायला सांगितले आणि दोघां सैनिकांनाबरोबर घेऊन बेटावर आतल्या बाजूला निघून गेला.

"आम्ही दिवसभर तो परत येईल म्हणून वाट पाहिली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी कुंभांड एकटाच परतला आणि गंमत अशी की, कारण वगैरे काही एक न सांगता, त्याची आज्ञा आहे असे सांगून त्याने आमच्या जवळ जे धनुष्यबाण वगैरे होते ते सर्व एकत्र बांधून आमच्याकडून समुद्रात टाकविले. किती विचार करून पाहिले, परंतु कुंभांडाने हा विक्षिप्तपणा कशासाठी केला, त्याचे कारण मात्र आम्हांला मुळीच कळले नाही. शिवाय त्याच्याबरोबर जे दोघे सैनिक गेले होते ते कां परतले नाहीत व त्यांचे काय झाले, आम्हांला मुळीच कळले नाही. आम्ही खोदून खोदून काही विचारल्यावर कुंभांडाने त्यांना रानटी जातीच्या लोकांनी काहीतरी कारणावरून ठार केल्याचे सांगितले.

त्याचे ते उत्तर ऐकून आम्हांला अर्थातच संशय आला. म्हणून आम्ही धीर करून त्याला विचारले की त्याने धनुष्यबाण समुद्रात फेकून द्यायला कां सांगितले? ते ऐकून कुंभांड भडकला व म्हणांला–"मी सेनापती आहे. मीं जे काही सांगतो वा करतो त्याविषयी कोणी प्रश्न करतां कामा नये."

समरसेनने मध्येच त्या सैनिकाला थांबवून विचारले–"तरमग कुंभांडने

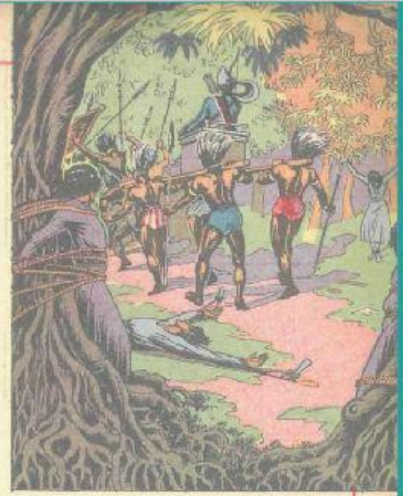
सुद्धा त्यांचे धनुष्यबाण समुद्रात फेकले का?"

"सेनापती, तीच तर गंमत! त्याने स्वतःचे धनुष्यबाण मात्र स्वतः जवळच ठेवून घेतले. त्यानंतर थोड्या वेळाने रानटी जातीचे लोक ढाली, भाले, बरछी वगैरे घेऊन मोठमोठ्याने ओरडत आम्ही होतो तेथे आले. आमच्याजवळ शस्त्रास्त्रे नव्हती. म्हणून आम्हांला तेथे जे दगड आणि झाडाच्या फांद्या जे मिळाले ते घेऊन आम्ही आत्मरक्षण करू लागलो.

"परंतु कुंभांडाने आम्ही सर्वांनी त्यांना शरण जावे असे बजावून सांगितले. त्याचे हे विचित्र वागणे आम्हांला विक्षिप्तपणाचे वाटले. आमच्यापैकी बरेच जण तोपर्यंत रानटी लोकांच्या हाती ठार झाले होते. उरलेल्यांना पळून जाणेसुद्धा अशक्य झाल्याने रानटी लोकांना शरण जाण्याव्यतिरिक्त आम्हांला दुसरा मार्ग दिसला नाही."

"इतका भयंकर प्रसंग येऊन ठेपला असूनसुद्धा कुंभांडाने तुम्हांला कोणत्याही प्रकारे मदत केली नाही?" समरसेनाने संतापून जाऊन त्या सैनिकाला विचारले.

"तशी मदत त्यानेआम्हांला काहीच केली नाही. आम्ही शरण गेल्यावर रानटी लोकांनी आमचे हात उलटे करून पाठीमागे बांधले आणि कुंभांडाला एका पालखी-

सारख्या वाहनावर बसविले आणि रानटी लोक त्याला आपल्या खांद्यावर बसवून घेऊन घोष करीत आपल्या वस्तीकडे घेऊन गेले. आम्ही त्यांचे कैदी म्हणून राहू लागलो आणि कुंभांड त्यांच्या राजासारखा त्यांच्यावर अधिकार गाजवू लागला. तो म्हणे ती पूर्व दिशा वाटू लागली त्या रानटी जातीच्या लोकांना. त्या रानटी लोकांवर तो एवढा अधिकार गाजवू शकला हे कसं काय झाले, आम्हांला काहीच कळले नाही."

समरसेन थोडा वेळ विचार करून म्हणाला–"मलासुद्धा कळले नाही. बरं त्यानंतर काय झाले?" त्याने सैनिकाला विचारले.

"कुंभांडाविषयी आमच्या मनात जी शंका होती त्याचे उत्तर आम्हांला दोनतीन दिवसांनी मिळाले. रानटी लोकांना धनुष्य बाण म्हणजे काय हे माहीतच नव्हते. माणसाने एका जागी उभे राहून दूर कोणत्यातरी पक्ष्याला किंवा जनावराला मारायचे ठरविले तर ते शक्य आहे हे पाहून रानटी जातीचे लोक थक्क झाले होते. कसब फक्त त्याच्या एकट्याच्या अंगात असल्याचे कुंभांडाला दाखवायचे होते व अशा तऱ्हेने त्या रानटी लोकांवर अधिकार गाजवायचा होता. म्हणून त्याने आमच्याकडून आमचे धनुष्यबाण समुद्रात टाकविले." सैनिकाने कुंभांडाचे ते गुपित सांगितले.

"पुढे काय झाले?" समरसेनने त्याला विचारले.

एका दिवशी सर्व अरण्यभर डफ व नगारे वाजू लागले. शेकडो रानटी जातीचे लोक आम्ही रहात होतो त्या बाजूला आले. त्याच्यासमोर या दुष्ट कुंभांडने आपल्या नैपुण्याचे प्रदर्शन केले. आकाशात उडत असलेली घार बाण लागताच जमिनीवर येऊन पडली, दूर पळत जाणाऱ्या हरणाला बाण मारून त्याने लोळविले. रानटी लोक कुंभांडचा तो प्रताप पाहून त्याच्या चारीबाजूला नाचू लागले. त्यांच्या मदतीने या सर्व द्वीपावर आपले राज्य स्थापन करण्याचे स्वप्न कुंभांड पाहतो आहे."

समरसेन स्मित करून म्हणाला–"येथे राज्य करायला आहे तरी काय? एक दोघे मांत्रिक आहेत खरे!"

"मांत्रिक?" असे म्हणत तो सैनिक चारीबाजूला भयभीत होऊन पाहू लागला व म्हणाला–"रानटी लोकांच्या तोंडी आम्ही ते ऐकलं, खरं, परंतु..."

सैनिक पुढे आणखी काही बोलणार इतक्यात "ऐकलं, एवढंच नव्हे, प्रत्यक्ष पहा की!" असा खणखणित आवाज त्याच वेळी दुमदुमला. त्या पाठोपाठ चतुराक्ष आपली टोपी हातात घेऊन त्यांच्या समोर येऊन उभा राहिला. (क्रमशः)

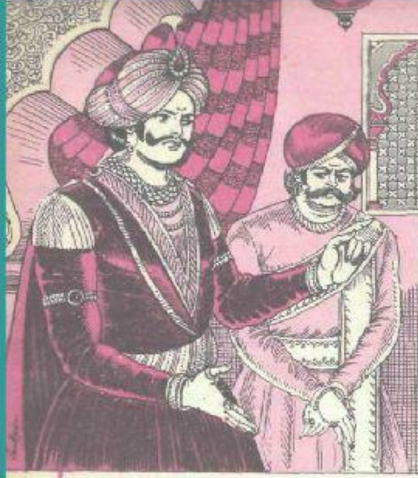

योग्य निर्णय

विक्रमादित्याने हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा, तू या मध्यरात्रीच्या वेळी प्रेत खांद्यावर उचलून नेण्याचा निर्णय घेतलास त्याबद्दल मी तुला दोष देत नाही, परंतु राजांचा निर्णय नेहमी बरोबरच असतो असे मात्र नाही. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला ज्ञानशील नावाच्या राजाने विचार केल्याशिवाय दोघां अट्टल चोरांना कशी शिक्षा केली, ती गोष्ट सांगणार आहे. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

ज्ञानशील नावाचा राजा मगधराज्याच्या सिंहासनावर बसला तेव्हां राज्यात अराजक माजले होते. प्रजेचे जीवन नरक-

यातनेसारखे झाले होते. ज्ञानशील राजाने दंडनीतीचा अवलंब करून देशात जो समाजशत्रूंनी धुमाकूळ घातला होता, त्याला आळा घातला. गुन्ह्यांची संख्या कमी झाली आणि प्रजेला हायसे वाटले.

परंतु परिस्थिती पूर्णपणे आटोक्यात आली नाही. चोऱ्या होतच होत्या. परंतु त्या चोऱ्यांमुळे सामान्य प्रजेला त्रास होत नव्हता. चोऱ्या श्रीमंत लोकांच्या घरीच होत होत्या. श्रीमंतांच्या घरातले धन लुटून अगदी गरीब लोकांना वांटण्यात येत असल्याचे राजाला कळले.

राजाला हेही कळले की या चोऱ्या कोणीतरी दोघे चोर करीत आहेत. कारण एकाच वेळी दोनदोन जागी एकदम चोऱ्या होत असलेल्या आढळून आल्या. दोन्ही जागच्या चोऱ्यात चोरांचे नैपुण्य स्पष्ट दिसत होते.

या चोरांना पकडणे आपले आद्य कर्तव्य आहे, असे राजाला साहजिकच वाटले. चोर सहजी शिपायांना सांपडतीलसे दिसत नव्हते. तेव्हां 'काय केले तर बरे होईल' असे राजाने आपल्या प्रधानाला विचारले.

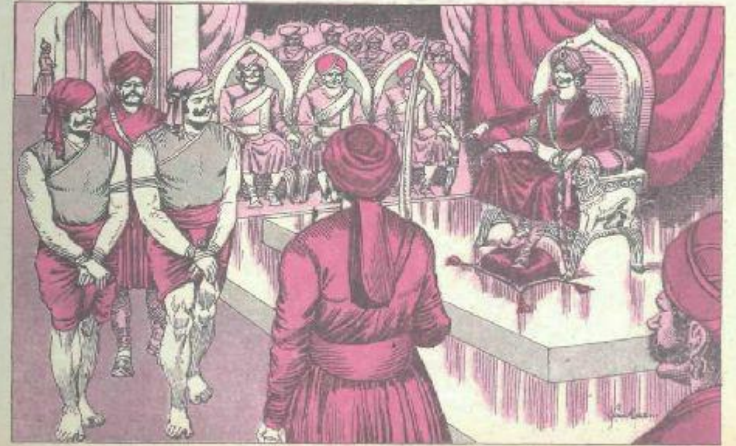
प्रधान म्हणाला–"चोरांना धरून देणाऱ्याला मोठे इनाम दिले जाईल असे जाहीर करावे, महाराज! गोरगरिबांना चोर मदत करीत आहेत, म्हणून चोरांचा पत्ता त्यांना नक्कीच माहीत असणार. आपण इनाम जाहीर केले तर ते गोरगरीब चोरांना धरून द्यायला नक्कीच मदत करतील."

परंतु राजाला तो सल्ला पटला नाही. म्हणाला–"आपण फक्त एकदांच इनाम देणार. त्यासाठी नेहमी मदत करणाऱ्या चोरांशी द्रोह करून गोरगरीब त्यांना पकडून देतील असे नाही वाटत मला. कारण गरीब लोकांच्या मनात कृतज्ञता नावाची वस्तू फार असते. नंतर आपण चोरांना पकडू शकत नाही असे जगजाहीर केल्यासारखंही होईल. तसं झालं तर लोक चोरांना कदापी धरून देणार नाहीत. प्रजेच्या हिताची मी कित्येक कामे केली. तसेच हे कामही मी स्वतःच्या बळावर अवलंबून राहूनच केले पाहिजे."

चोरांना चोरांनीच धरून दिले तर ते शक्य आहे. असा विचार करून राजा वेष पालटून चोरासारखा हिंडत राहिला व त्याला चोरांविषयी व त्यांच्या चोरी करण्याच्या पद्धतीविषयी काही गोष्टी कळल्या. ते दोघे चोर होते. त्यांची नावे अनुक्रमें रंगा व सिंगा अशी होती. दोघेही चांगल्या सुखवस्तू घराण्यातच जन्मलेले होते. पिढ्यान्‌पिढ्या चोऱ्या करणाऱ्या गुन्हेगार कुळात जन्मलेले नव्हते. राज्यात अराजकत्व पसरलेले पाहून दोघे चोऱ्या करू लागले होते.

एवढी माहिती कळल्यावर राजाने आपल्या अंगरक्षकांच्या मदतीने दोघां चोरांना पकडले. राजाने त्या दोघां चोरांना दरबारात बोलावून गुन्ह्याची चवकशी सुरू केली. दोघांनीही चोरी करीत असल्याचा गुन्हा कबूल केला. परंतु सिंगाने गुन्हां कबूल करतांना आपली जबानी दिली ती अशी :

"महाराज, आपण गादीवर आलात त्या पूर्वी आम्हांला चोरीशिवाय आपले जीवित घालवायला दुसरा मार्ग दिसला नाही. त्या काळात मी ज्या चोऱ्या केल्या त्याबद्दल मला पश्चात्ताप करण्याचे कारण वाटत नाही. परंतु आपण गादीवर आल्या-नंतर मी ज्या चोऱ्या केल्या त्या केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठीच. कारण चोरी

करण्यात मी जे प्राविण्य संपादन केले होते ते मला सोडवेना. मी चोरी करून मिळविलेले सर्व धन स्वतःच्या सुखासाठी खर्च केले. परंतु हा रंगा मात्र सुरवातीपासून आतांपर्यंत गोरगरिबांना मदत करीत आला आहे. त्याने संपादन केलेले धन स्वतःच्या सुखासाठी कधीच खर्च केले नाही."

राजाने दोघां चोरांना जन्मठेप शिक्षा दिली.

थेथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला–"राजा, दोघां चोरांमध्ये एवढा फरक असूनही राजाने दोघांना सारखीच शिक्षा कां केली? याचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून तू दिले नाहीस, तर परिणाम तुला माहीतच आहे. तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील.

विक्रमादित्य म्हणाला–"दोघां चोरांचा चोरी करण्याचा हेतू निरनिराळा होता हा फरक करण्याची गरज राजाला वाटण्याचे कारण नाही. श्रीमंतांना लुटून गरिबांना धन वाटून दिल्याने देशाची स्थिती सुधारेल असे थोडेच असते. गरीबीचा प्रश्न राजाने आपल्या कर्त्तबगारीने सोडवायचा असतो. चोऱ्या करून सुटणे शक्यच नसते. शिवाय प्रजा सुखी व्हावी यासाठी राजाने सुरू केलेल्या प्रयत्नांना चांगले फलित आलेले दिसू लागले असतां चोरांनी चोरी करून वाटलेल्या पैशांनी कायमची सुबत्ता स्थापन होणे शक्यच नाही. राजाचे प्रयत्न वृथा ठरण्याची वेळ येऊन ठेपली होती. कारण राजापेक्षा चोरच चांगले ही भ्रामक कल्पना प्रजेच्या मनात मूळ धरू लागली होती. राजाला ही गोष्ट चांगली कळत होती. ते कोणत्याही योग्य शासकाला सहन होणे शक्यच नव्हते. म्हणून राजाने दोघां चोरांना शिक्षा केली हा त्याचा निर्णय योग्यच होता."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

लौकिक बुद्धी

रामूशेटने पुष्कळ दिवस व्यापार केला, परंतु मिळकत बेताचीच होती. आपण कसे तरी दिवस काढले, पुढे एकुलत्या एका राघूचे कसे होणार, ही एकच काळजी होती. राघूला व्यापाराचा थोडादेखील अनुभव नव्हता. व्यापारासाठी काही भांडवल घालावे तर रामूशेटचाच व्यापार बेताचा. म्हणून शहरात व्यापार करणारा त्याचा मित्र रंगूशेट कोणत्यातरी कामासाठी आला तेव्हां रामूशेटने त्याच्याजवळ राघूच्या भविष्याविषयी प्रश्न काढला.

रंगूशेटने राघूला बोलावून त्याच्या हातात एक चिट्ठी लिहून दिली व म्हणाला–"तू पुढे चल व आमच्या घरी जाऊन ही चिट्ठी दे आणि मी उद्यां येतो आहे असे सांग."

राघू रंगूशेटच्या घरी शहरात गेला. रंगूशेटच्या घरी त्याची बायको व सूनबाई होत्या. रंगूशेटच्या बायकोने राघूला जेवायला वाढतांना सून जवळपास नाही असे पाहून म्हटले–"माझी सून माझ्याशी सारखी भांडते. माझा जीव खाते! कधीतरी ती नाही का सासू होणार?"

"पिकलेल्या पानांकडे पाहून कोवळी पाने हंसतात. त्यांची गळून जायची वेळ कधी येईलच की, याचा नाही विचार करीत!" राघू म्हणाला.

मध्यंतरी सासू कोणत्यातरी कामासाठी दूर गेली तेव्हां सून आली वाढायला. ती राघूला म्हणाली–"सासूबाईंचा स्वभावच मोठा 'हा' आहे! नेहमी म्हणतात 'तू तरी कधी सासू होणार नाहीस का? तुला नाही का अनुभवावं लागणार?"

सर्वांनाच कधीतरी जायचंच आहे! म्हणून लहानपणापासूनच लाकडे सिद्ध करून कोणी ठेवतो का?" राघू म्हणाला सहानुभूती दर्शवीत.

रंगूशेटने आल्यावर त्याच्या बायकोशी व सुनेशी राघूचे काय बोलणे झालं हे विचारून घेतलं आणि रामूशेटला लिहून कळविले–"अरे तुझ्या मुलाला लौकिक ज्ञान कमालीचं आहे बरं!"

हक्क

गंगापूर नावाच्या गावी रंगनाथ नावाचा एक माणूस रहात असे. रंगनाथ स्वभावाने शांतवृत्तीचा संसारात होता. त्याला काही गम्य नाही अशा वृत्तीचाही होता. तो मितभाषीपण होता. तो कोणाशी मैत्री वाढवायच्या भानगडीत पडला नाही. गावकरी त्याला एक अक्कलशून्य माणूस मानीत.

रंगनाथची बायको कमला एक वस्ताद बाई होती. तिच्या तोंडी लागायला गावातले लोक भीत. तिला पैशाची हाव फार होती. म्हणून ती रंगनाथला गंगापूर बोलावून घेऊन आली व तिने निराळा संसार थाटला. ती घरात लागणारा अत्यावश्यक खर्च सुद्धा न करून पैसे साठवी व ते व्याजाने देई. तिने सोन्याचे चार दागिनेसुद्धा करवून घेतले होते.

रंगनाथाचा धाकटा भाऊ खंडेराव आपल्या गावच्या काही लोकांबरोबर तीर्थयात्रेला जायचे ठरवून व जवळचे सहाशं रुपये घरात ठेवणे धोक्याचे समजून थोरल्या भावाकडे ठेवण्यासाठी गंगापूरला आला. त्याने रंगनाथकडे पैसे ठेवून दिले आणि तीर्थयात्रेला निघून गेला.

कमलाने दिराने ठेवलेले पैसे मोजून पाहिले, बरोबर सहाशे होते. ते पैसे पाहिल्यापासून कमलाच्या मनात ते पैसे स्वतःचे करून घ्यायचा मोह झाला. तिने बराच विचार केला व काहीतरी ठरविले.

रंगनाथाला कोणत्यातरी कामासाठी शहरात जावे लागले. त्या दिवशी ती नवऱ्याजवळ गोड बोलून म्हणाली—"काय हो, माझी पांच तोळ्यांची माळा आणि मी पैसे देते ते नेऊन शहरात कोणाकडून तरी सहा तोळ्याची माळा करवून आणतां का? संभाळून आणा बरं का!"

रंगनाथने दागिन्याबरोबर पैशाची पिशवी घेतली व ती खंडेरावची असल्याचे ओळखून अगदी खालच्या स्वरात घाबरत म्हणाला—"हे पैसे आपले नाहीत ना!"

"तुमची अक्कल पाहून मला संताप का येणार नाही! खंडेराव म्हणजे कोणी परका आहे का? त्याचे पैसे म्हणजे ते आपले नाहीत का? तो मला माझ्या पोटच्या मुलासारखा आहे! त्याचे पैसे खर्चून खायला मला हक्क आहे. नाही म्हणणारा कोणी असेल तर त्याला समोर येऊन बोल म्हणावं!" कमला ठासून म्हणाली.

"तू म्हणालीस ते बरोबरच आहे ग! खंडेराव आपल्याला मुलासारखाच तर आहे!" असे म्हणत रंगनाथ एक शब्दही जास्त न बोलता शहराकडे निघाला.

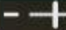
शहरात पोंचेपर्यंत काळोख पडला. रंगनाथ खूप दमून गेला होता. जवळच एक धर्मशाळा दिसली त्यात विश्रांतीसाठी शिरला. तेथे खंडेरावला पाहून रंगनाथ आश्चर्यचकितच झाला.

खंडेराव थोरल्या भावाला म्हणाला—"त्या बाजूला पुरामुळे सर्व रस्ते बंद पडले आहेत. म्हणून आम्ही सर्व परतलो. उद्या सकाळी निघून गंगापूरला जायचे ठरविले. तेथून पैसे घेऊन मग गावी जायचे म्हणतो.

"पैशासाठीच असेल तर गंगापूरला जाण्याची गरज नाही. तुझे पैसे माझ्याच-

जवळ आहेत. तुझ्या वहिनीला तू मुलासारखा तर आहेस म्हणे! म्हणून तुझ्या आईसारखा तुझ्या पैशावर तिचा हक्क आहे व ते वापरायचा हक्कही तिला आहे म्हणे, तेव्हां त्या पैशांची आशा तू सोड!" रंगनाथ खंडेरावाला म्हणाला.

इतके दिवस कष्ट करून मिळवून जमविलेले पैसे असे गेलेले पाहून खंडेरावाने डोळ्यांत पाणी काढले.

खंडेरावाचा चेहरा पाहून रंगनाथाच्या हृदयाला पाझर फुटला. कमलाच्या म्हणण्याविरुद्ध काही करणे म्हणजे मोठी चूक होणार! परंतु धाकट्या भावाचे दुःखही कमी व्हायला हवे. परंतु ते कसे?

अकस्मात् विजेचा झटका लागावा तसा एक विचार त्याच्या मनात आला.

"एवढं मनाला लावून घेऊ नकोस खंडेराव! तुझी वहिनी म्हणजे तुझ्या आईसारखीच की नाही? तिनेच पैसे घेतले याबद्दल तू दुःखी होता कामा नये! कोणी परक्याने पैसे घेतले का? तू तिचा मुलगा आहेस. मुलगा म्हणून तिच्या या दागिन्यावर तुझा हक्क आहे. म्हणून तू हा दागिना ठेवून घे." असे सांगून रंगनाथने बायकोचा तो दागिना खंडेरावला दिला आणि रंगनाथ दुसऱ्या दिवशी गंगापूर परतला.

रंगनाथाच्या प्रतापाची गोष्ट कळल्यावर कमलाने आकाशपाताळ एक केले. म्हणाली–"अहो, दोन हजारांचा दागिना गेला की! ही तुमची भिकारडी अक्कल पाहून मला राग का येऊ नये हो!"

कमला अशी ओरडू कां लागली, न कळल्यामुळे आणि आपण काय चूक केली हे न कळल्यामुळे रंगनाथ वेड्यासारखं तोंड करून कमलाकडे पाहू लागला.

आणखी थोड्या वेळाने खंडेराव आला व कमलाला तिचा दागिना त्याने दिला. तेव्हां भांड्यात जीव पडल्यासारखे तिला वाटले. खंडेराव जणु काहीकाही घडलेच नाही असे दाखवून आपली पैशाची पिशवी घेऊन व भावाभावजयीचा निरोप घेऊन आपल्या गावी निघून गेला.

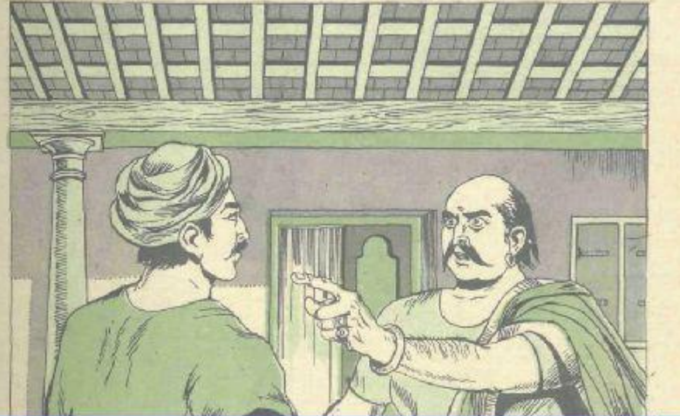
हुशार नोकर

गोपू नावाचा नोकर शंकरशेटच्या दुकानात नुकताच लागला होता. तो सर्व कामे सांगितल्याप्रमाणे समजून करी. एके दिवशी सकाळी शंकरशेट दुकानात आले आणि आपला सदरा काढून खुंटीला टांगायला गेले. त्या वेळी खिशातले पैसे जमिनीवर पडले. गोपूने चटदिशी वांकून सर्व नाणी एकत्र करून शंकरशेटला दिली.

त्या दिवशी रात्री शंकरशेट जेवल्यावर हात धुवून आपल्या खोलीत गेले. शंकरशेटची बायको ताट उचलायला म्हणून गेली, त्या वेळी गोपूने चटदिशी ताटात हात घालून त्यातली अंगठी उचलली व शंकरशेटला द्यायला खोलीत गेला.

शंकरशेटने गोपूला कामावरून काढून टाकले. बायकोने कारण विचारले.

"सकाळी माझ्या खिशातून पैसे जमिनीवर पडले तेव्हां मला किती पैसे होते हे माहीत नसावे, असे वाटून याने एक रुपया एका कोपऱ्यात सरकवून ठेवला आणि बाकीचे पैसे मला उचलून दिले. आतां जेवतांना माझ्या बोटातली अंगठी ताटात पडली तेव्हां माझ्या हातात अंगठी नाही हे त्याने पाहून ठेवले. माझ्यावर एवढी बारीक नजर ठेवणारा नोकर नकोच!" शंकरशेट म्हणाले.

दरिद्रनारायण

विद्यानगर गावाचा गावप्रमुख विरूपाक्ष चांगला सुखवस्तू गृहस्थ होता. तो नेहमी गोरगरिबांना दानधर्म करी. भुकेला कोणी आला तर त्याने कधी 'ना' म्हटले नाही, उलट त्याला पोटभर जेवायला वाढले. तो दर वर्षी वैशाख महिनाभर अन्नदान करीत असे. म्हणून वैशाख महिना येताच जवळपासच्या गावचेच नव्हे तर दूरदूरच्या गावचे सुद्धा साधूसंन्यासी विद्यानगरला येऊन वस्ती करीत व विरूपाक्ष षड्रसभोजन वाढी ते आनंदाने खात व त्याला आशीर्वाद देत.

एके वर्षी विरूपाक्ष वैशाख महिन्यात अन्नदानाची तयारी करीत असतां त्याची बायको विमलाक्षी म्हणाली–"काय हो! निदान या वर्षीतरी फक्त साधूसंन्याशांनाच जेवण वाढण्याची व्यवस्था करावी. साधूसंन्याशांना जेवायला वाढलं तर पुण्यलाभ तरी होईल. साध्या भिकाऱ्यांना खायला घालून काय मिळणार आहे?"

"विमलाक्षी, फक्त भगवी वस्त्रे नेसून आल्याने कोणी देवपुरुष होतो का? ती नेसून न येणारे लोक अन्नदानाला अपात्र आहेत असे वाटते का तुला? उद्यांपासून आपण अन्नदानाचा कार्यक्रम सुरू केल्याबरोबर मी सांगतो तसे कर, म्हणजे मी सांगितले त्याचा खरा अर्थ तुला कळेल." असे सांगून विरूपाक्षने बायकोला काय करायचं ते सांगितले.

विमलाक्षीने नवऱ्याने सुचविल्याप्रमाणे करण्याचे ठरविले.

पहिल्या दिवशी अन्नदानाचा कार्यक्रम सुरू होत असतांच दहा जण साधू त्यांच्यात काहीतरी विशेष असल्यासारखे दर्शवून आत आले व पंक्ती करून बसत म्हणाले–"पहिल्याने आमच्या पंक्तीला वाढा बरं का!" आणि पंचपक्वान्ने येतील म्हणून वाट पाहू लागले.

इतक्यात विरूपाक्ष व विमलाक्षी दहा मातीचे वाडगे कण्हेरी भरून सर्वांसमोर ठेवीत म्हणाले–"साधु पुरुष हो, या वर्षी पिके चांगली आली नाहीत, म्हणून दर वर्षीप्रमाणे पंचपक्वान्नांचं अन्नदान करणे शक्य झालं नाही. ही कण्हेरीच पंचपक्वान्ने मानून स्वीकारण्याची कृपा करावी!"

झालं! सर्व साधू नरसिंहावतार घेऊन उभे राहिले व संतापून म्हणाले–"दहा दहा मैलावरून चालून आम्ही आलो आहो, आम्हांला खायला दळभद्री कण्हेरी मिळत नाही म्हणून का? शक्य नव्हते तर असले अन्नदान करण्याची गरजच काय होती?" असे म्हणत लाथ मारून वाडगे भिरकावून देत सर्व निघून गेले.

किती थोर दिसणारे साधू सौम्य स्वभावाच्या एखाद्या अन्नदान करणाऱ्याने पंचपक्वान्ने वाढली नाहीत की किती संतापून जातात याची कल्पनाही नसलेली विमलाक्षी थक्कच झाली. ती ते सर्व दृश्य अवाक् होऊन पहातच राहिली.

थोड्याच वेळाने आणखी एक संन्याशांचे टोळके आले. आज जेवायला काय काय मिळणार आहे या विषयी मनातले मांडे खात पंक्तीत येऊन बसले. विमलाक्षीने त्या सर्व संन्याशांसमोर मातीचे वाडगे भरून कण्हेरी आणून ठेवली आणि

अगदा नम्रपणे जेवायला सुरवात करायला विनंती केली.

परिस्थिती कळताच या संन्याशांचे टोळकेसुद्धां संपावर जात असल्यासारखं नाटक करीत ओरडले–"भिकारड्यांना वाढतात तसे हे कण्हेरीचे पाणी सर्वसंग-परित्याग करणाऱ्या संन्याशांना वाढायला काही वाटले का तुम्हांला? तुमचे हात पुढे तरी झाले कसे? आमचं कर्म म्हणून हे दिवस बघायला मिळत आहेत. आम्ही सुद्धां तुमच्यासारखे श्रीमंतात दिवस काढले आहेत, वाटलं काय तुम्हांला?" असे ओरडत समोरचे वाडगे लाथेने भिरकावीत उठून निघून गेले.

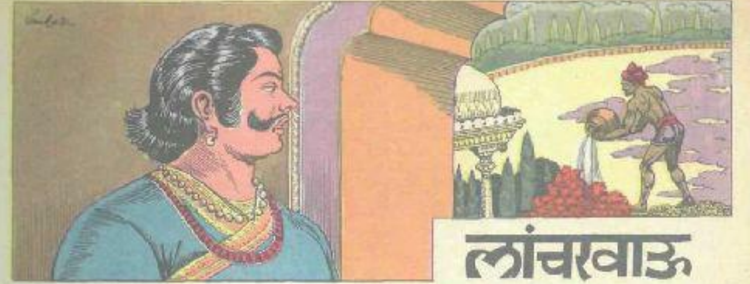
या वर्षी वैशाख महिन्यातले अन्नदान म्हणजे फक्त कण्हेरीच्या पाण्याशिवाय आणखी काही लाभणार नाही, हे साधू संन्याशांना व ब्रह्मवृंदाला कळले. पक्वान्नावर महिनाभर मनसोक्त हात मारायला मिळणार या आशेने आलेल्या सर्वांना हताश होऊन परतावे लागले. सर्व विरू-पाक्षाला व विमलाक्षीला शिव्या देत निघून गेले. उरले ते लंगड, लूळे व आंधळे व उपाशी गोरगरीब.

विमलाक्षीने त्यांना घरात बोलाविले नाही व बाहेरच ते उभे होते त्यांना म्हणाली–"या वर्षी आमच्या घरी पंच-पक्वान्नांची जेवणं नाहीत बरं. फक्त कण्हेरीच मिळेल. ती सुद्धा एकेकाला वाडगाभरच मिळेल!

ते ऐकून आनंदाने विस्फारित डोळ्यांनी पहात ते उपाशी गरीब म्हणाले–"आई, आम्ही दररोच पंचपक्वान्नं खातो का हो? कण्हेरी पिऊन तरी किती दिवस झाले हो!" असे म्हणत ते सर्व रस्त्यावरच पंगत करून बसले आनंदाने कण्हेरी पिऊन म्हणाले–"अन्नपूर्णामाई आहांत बाई! तुम्हांला देव आयुष्यभर सुखी ठेवो!" असा आशीर्वाद देऊन आनंदाने परतले.

भूक असेल तोच खरा भूभुक्षू, व तोच 'दरिद्र-नारायण.' अशाच लोकांना अन्नदान करण्यात पुण्य आहे व पुरुषार्थ आहे हे विमलाक्षीला अनुभवाने कळले.

लांचखाऊ

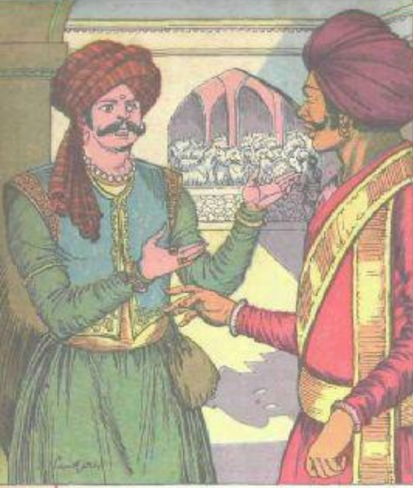
ब्रह्मदत्त काशीच्या गादीवर असतां बोधि-सत्व त्याच्या पदरी क्रयाधिकारी म्हणून काम करीत होते.

क्रयाधिकाऱ्यावर राज्यासाठी लाग-णाऱ्या हत्ती, घोडे वगैरे प्राण्यांची, शस्त्रा-स्त्रांची व इतर वस्तूंची खरेदी करण्याची जबाबदारी असे. अर्थातच त्याने प्राणी व पदार्थांच्या गुणधर्मांची पारख करून किंमत ठरवायची असे. या कामात लाचलुच-पतीला खूप जागा असे. परंतु बोधिसत्व इमानेइतबारे सर्व प्राण्यांची व मालाची चांगली पारख करून योग्य त्या किमतीला ती खरेदी करीत असत.

ब्रह्मदत्त राजा फार लोभी व संशयी स्वभावाचा होता. त्याच्या मनात आपल्या क्रयाधिकाऱ्याविषयी संशय होता. योग्य किंमतीपेक्षा जास्त किंमत देऊन मध्ये स्वतःसाठी काही रक्कम उचलीत असावा. काही दरबाऱ्यांच्या तोंडी त्याने बोधि-सत्वांविरुद्ध तशी तक्रार ऐकली होती. हा या पदावर राहला तर थोड्याच दिवसांनी राज्याचं दिवाळं निघायचं.

राजाने ह्या विचारात असतां एकदां राजोद्यानाच्या बाजूने राजवाड्याची जी खिडकी होती ती उघडली. एक माळी उन्हातान्हांत झाडांना पाणी घालीत होता तो राजाला दिसला. 'किती इमानदार माणूस आहे, नाही तर इतक्या उन्हांत घाम गाळून याने झाडांना पाणी लावले असते का?' असे राजाला वाटले.

दुसऱ्या दिवशी राजाने त्या माळ्याला बोलावून त्याला बोधिसत्वांच्या जागी क्रयाधिकाऱ्याच्या पदावर नेमले. राजाला वाटले की हा नवा अधिकारी खरेदी करतांना प्रामाणिकपणाने स्वस्तात खरेदी करून राज्याचे पैसे वांचवील. परंतु झाले

उलटे, तो जातीनेच दरिद्र होता. हातात आलेली संधी कां दवडावी म्हणून तो ज्यास्त किमत देऊन खरेदी करू लागला. माल विकणारे व्यापारी त्याच्या हातावर चार पैसे ठेवून मालाची किमत वाढवून घेऊ लागले. माळचाला मालाच्या गुण-धर्माची तरी माहिती कोठे होती. म्हणून हलका माल जास्त किमतीला खरेदी होऊ लागला. कधीकधी व्यापाऱ्यांचे नुकसान सुद्धां होई. कारण मालाची पारख नसल्या-मुळे तो सांगेल ती रक्कम व्यापाऱ्यांना मान्य करावी लागे. त्यांचा माल विकत घेणारा राजाचा क्रयाधिकारी. म्हणून फायदा होवो अगर नुकसान, त्याच्याविरुद्ध 'ब्र' काढण्याची हिंमत नसल्यामुळे व्यापारी तो जी किमत देई त्या किमतीला माल देऊन निघून जात. कोणी त्यांच्यावर अन्याय होतो आहे, असे उघडपणे बोला-यला तयारच नव्हता.

एके दिवशी परदेशातून एक घोड्याचा व्यापारी उत्तम जातीचे पांचशे घोडे घेऊन काशीच्या राजाकडे आला. राजाने लगेच आपल्या दरबारी क्रयाधिकाऱ्याकडे निरोप पाठवून त्याला सांगितले की घोड्यांची पारख करून घोडे चांगले असले तर घेऊन त्यांची किंमत देऊन टाकावी.

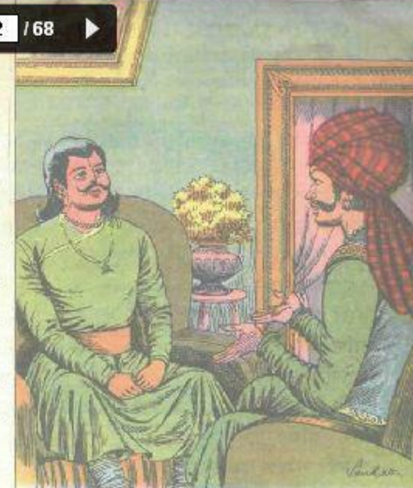
क्रयाधिकाऱ्याने पांचशे घोड्यांची पारख केली व किमत एका पायली तांदुळाहून जास्त असणे शक्य नाही असे मनाशी ठरवून पांचशे घोड्यांना मिळून एक पायली तांदूळ द्यायला आज्ञा केली व घोड्यांना तबेल्यात नेऊन बांधायला सांगितले.

घोड्यांच्या व्यापाऱ्याला तर धक्काच बसला. आपण किती मूर्खपणा केला? तरी इतर व्यापाऱ्यांप्रमाणे पुढे निघून जायच्या ऐवजी त्याने सरळ महाराजांपर्यंत वर्दी कशी पोचवायची याविषयी राज्याचे जुने क्रयाधिकारी बोधिसत्व यांना भेटून त्याच्या-वर जो अन्याय झाला होता तो सांगून त्यांचा सल्ला विचारला. बोधिसत्वांनी सर्व ऐकून घेतले व म्हणाले–"हे पहा, मी सांगतो तसे करा. या नव्या क्रयाधि-काऱ्याला मन:शांती मिळावी यासाठी पहिल्याने याच्या हातावर काही रक्कम ठेवा व नंतर त्याला विचारा–'आपण आमच्या घोड्यांची किंमत एक एक पायली तांदूळ सांगितलीत ती ठीकच आहे. तर एक विनंती आहे, आपण या पायलीभर तांदुळांची किमत किती हे महा-राजांसमक्ष दरबारात सांगू शकाल का?' क्रयाधिकाऱ्याने ते मान्य केले तर त्याला राजाच्या दरबारात घेऊन या. त्यावेळी मी तेथे असेन. तुमच्यावर अन्याय होऊ नये. यासाठी सर्व आवश्यक ते करीन."

बोधिसत्वांनी सांगितले त्याप्रमाणे त्या घोड्यांच्या व्यापाऱ्याने क्रयाधिकाऱ्याच्या हातावर काही पैसे ठेवले आणि बोधि-सत्वांनी विचारायला सांगितले होते, तसे क्रयाधिकाऱ्याला विचारले.

क्रयाधिकारी तर खूषच झाला व म्हणाला–"त्यात काय! एक पायली तांदु-ळाची किमत सांगणं तेवढं कठीण काहीच नाही. उद्यां महाराजांना दरबारात जाऊन मी सांगतो आणि त्यांच्याकडून होकार घेववितो."

दुसऱ्या दिवशी दरबार भरला. खचा-खच गर्दी होती. सर्व मंत्री व सर्व अधिकारी हजर होते. महाराजांची परवानगी मागत

बोधिसत्वसुद्धा दरबारात आले होते. घोड्यांचा व्यापारी राजाला अभिवादन करून म्हणाला–"महाराज! आपल्या नव्या क्रयाधिकाऱ्यांनी माझ्या पांचशे घोड्यांची किमत एक पायली तांदूळ म्हणून ठरवून दिली आहे; ती ठीकच आहे. परंतु मला यात एक शंका राहली आहे या एक पायली तांदुळाची किमत किती माना-वयाची?"

तोपर्यंत राजाला घडलेली गोष्ट काहीच माहीत नव्हती. म्हणून त्याला आश्चर्यच वाटले. त्याने नव्या क्रयाधिकाऱ्याला विचारले–"पांचशे घोड्यांची किमत तू काय ठरवून दिलीस?"

"प्रभो! एक पायली तांदूळ!" क्रयाधिकारी म्हणाला.

"अस्सं! फार छान, पांचशे घोड्यांची किंमत एक पायली तांदूळ असेल तर पायलीभर तांदुळाची किंमत . किती?" राजाने विचारले.

क्रयाधिकारी मागेपुढे न पाहतां एकदम म्हणाला—"पायलीभर तांदुळांची किंमत किती विचारतां, प्रभो? सर्व काशीराज्य आणि त्याची मांडलिक राज्ये मिळून जितकी किंमत होईल तितकी!"

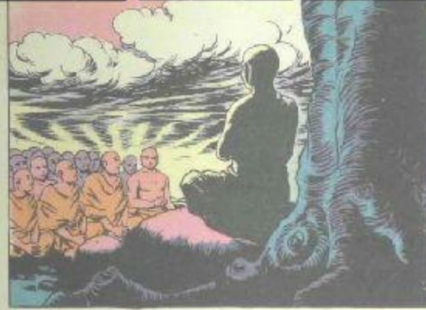
ते विचित्र उत्तर ऐकून मंत्री व राज्याचे इतर अधिकारी प्रमुख नागरिक हंसत टाळ्या वाजवू लागले. हंसूनहंसून त्यांच्या पोटात दुखू लागले.

त्यांच्यापैकी एका नागरिकाने उठून नव्या क्रयाधिकाऱ्याला विचारले—"आजपर्यंत राज्याची किंमत किती हे ठरविणे अशक्य वाटत होते आम्हांला. परंतु आज कळले की सर्व काशी राज्याची किंमत तू सांगतो आहेस तशी पायली तांदूळ आहे. तुझ्या बुद्धिमत्तेचं कौतुक करावं तेवढं थोडंच आहे!"

तेव्हां बोधिसत्व दरबारात उभे राहून म्हणाले—"या क्रयाधिकाऱ्याने सांगितले ते खरे आहे! त्यात आश्चर्य करण्यासारखे काय आहे? त्याला हंसण्यात व त्याची थट्टा करण्यात काय अर्थ आहे? त्याने पांचशे घोड्यांची किंमत एक पायली तांदूळ सांगितली आणि एक पायली तांदूळाची किंमत सर्व काशी राज्य व त्याची मांडलिक राज्ये एवढी त्याने सांगितली. त्याप्रमाणे पांचशे घोड्यांची किंमत काशी राज्य व मांडलिक राज्ये एवढी झाली हे कळते. म्हणून क्रयाधिकाऱ्याने पांचशे घोड्यांची किंमत ठरविली ती न्याय्य आहे."

बोधिसत्व म्हणाले ते ऐकून सर्व दरबारी थक्क झाले. चवकशी केल्यावर घडलेली गोष्ट कळली. तेव्हां काशी राजाला आपली चूक कळली व त्याने लांचखाऊ क्रयाधिकाऱ्याला कामावरून कमी करून पुन्हां बोधिसत्वांना त्या पदावर नेमले.

बुद्धाचे निर्वाण

सारिपुत्र व मौद्‌गल्यायन नावाचे बुद्धाचे दोन सुयोग्य व समर्थ असे शिष्य होते. त्याने बौद्धधर्माचा प्रचार करण्यासाठी त्या दोघांना नेमले. दोघे शिष्य दोन निरनिराळ्या प्रदेशात राहू लागले.

काही वर्षे लोटल्यावर सारिपुत्राला वाटले की त्याचा निर्वाण लवकरच होणार आहे. म्हणून तो बुद्धाच्या दर्शनास गेला. बुद्धाचा आशीर्वाद व निरोप घेऊन सारिपुत्र आपल्या आईकडे गेला. तिला बुद्धधर्म स्वीकारायला लावून एके दिवशी सूर्योदयाच्या वेळी त्याला निर्वाणप्राप्ती लाभली.

मौद्‌गल्यायनाने बौद्धधर्माचा जो तत्व प्रचार केला त्यामुळे काही कट्टर धर्मावलंबियांना राग आला. त्यांनी त्याचा वध करण्यासाठी एका मारेकऱ्याला पाठविले. परंतु तो मौद्‌गल्यायनाच्या कुटीरात प्रवेश करीत असता मौद्‌ल्यायन हवेत तरंगत त्या मारे-

अशातऱ्हेने मौद्गल्यायनाने अनेक वेळां मारेकऱ्यांच्या हातून स्वतःचे संरक्षण केले. परंतु एकदां एक मारेकरी एक जाडजूड दांडके घेऊन मौदगल्यायनांना ठार करण्यासाठी टपून बसला होता. तेव्हां मौद्गल्यायननांना त्यांच्या पूर्व-जन्मात घडलेली एक घटना आठविली.

पूर्वजन्मी त्यांनी आपल्या वृद्ध माता पित्यांना सोडून द्यायचे ठरवून त्यांना ते एक अरण्यात घेऊन गेले. तेथे ते एका झाडाच्या सावलीत बसले असतां मौद्गल्यायन स्वतः दाढीमिशा लावून त्यांना मारायला तयार होऊन आले. तेव्हां आईवडील मोठयाने ओरडून म्हणाले–"संभाळ रे बाळा! आम्हांला कोणीतरी ठार करायला आला आहे. तू मात्र दूर पळून जा!" आईवडिलांनी त्या क्षणालाही मुलाच्या रक्षणासाठी केलेला तो प्रयत्न पाहून मौद्गल्या-यनांच्या मनात बदल झाला होता.

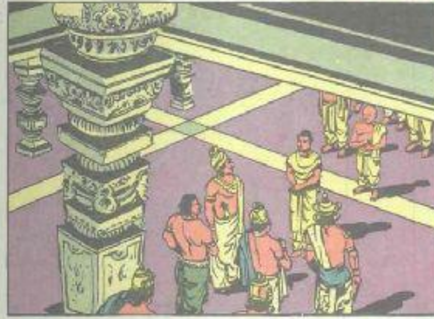

दूर जाऊन मौद्गल्यायनांनी दाढीमिशा काढून टाकल्या व आईवडिलांना घरी घेऊन गेले. ते पूर्वजन्मीचे पापकृत्य आठवतांच मौद्गल्यायनातील अद्भुत शक्ती नष्ट झाली. मारेकऱ्याने आपल्या सोटयाने त्यांना ठोकले व ते मेले असतील असे समजून निघून गेला. परंतु त्या अंतिम क्षणीही मौद्गल्यायन

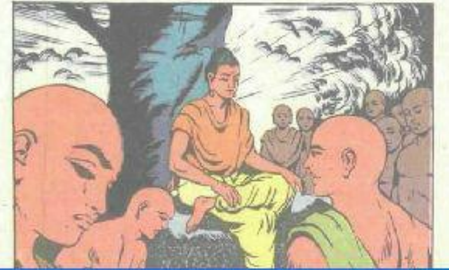
आतां बुद्धाचे वय ऐंशी वर्षांचे झाले होते. एके दिवशी ते वैशालीला गेले. रूपसुंदरी राजनर्तकी अंबालिका त्याच्या दर्शनासाठी आली. तिने आप-ल्या घरी जेवायला बोलाविले. बुद्धाने ते मान्य केले.

त्यानंतर लगेच काही कुलीन लोक बुद्धाच्या दर्शनाला आले व त्यांनी बुद्धाला जेवायचे बोलावणे केले. त्याच बरोबर बुद्धाने राजनर्तकीचे बोलावणे मान्य करणे बरोबर नसल्याचे त्यांनी सांगितले. बुद्ध त्यांना म्हणाला–"गंगा, कृष्णा वगैरे नद्या गिरनिराळ्या असल्या तरी त्या समुद्रात मिळाल्या की त्यांचे निराळेपण नाहीसे होते. त्याच प्रमाणे माझा उपदेश घेणारी व्यक्ती कोणी वेश्या असो अगर कुलीन स्त्री असो सारखीच."

त्यानंतर काही दिवसांनी बुद्धाने आपल्या शिष्यांना बोलावून त्याचे निर्वाण तीन महिन्यांनी होणार असल्याचे सांगितले. शिष्य शोक करू लागले. बुद्ध त्यांना धीर देत म्हणाला–"कोणी कितीही मोठा असला तरी त्याला मरण टळत नाही. यापुढे माझे उपदेशच तुमचे मार्गदर्शन करणार."

बुद्ध वैशालीहून निघून श्रावानगरीला आला. तेथे त्याचा एक शिष्य चुंड नांवाचा कुंभार होता त्याचे आतिथ्य स्वीकार केले. त्याने प्रेम भक्तिपूर्वक बुद्धाला सामिष भोजन वाढले. ते मांस भक्षण केल्यास प्रकृती बिघडेल हे माहीत असूनही शिष्यावरच्या प्रेमामुळे बुद्ध त्याला नकार देऊ शकला नाही.

भोजन झाल्यानंतर बुद्ध आजारी पडला. मरण जवळ येऊन ठेपल्याचे बुद्धाने आपल्या शिष्यांना सांगितले. त्याचे अंत्यदर्शन घेण्यासाठी लोकांची गर्दी झाली. त्या शेवटच्या घटकेलाही दर्शनाला आलेल्या शिष्यांनी विचारल्या प्रश्नांची उत्तरे बुद्ध देत राहिला. त्यानंतर शांतपणे डोळे मिटले.

बुद्धाचे उपदेश दिगदिगंत पसरले. त्याच्या स्मरणार्थं बांधलेले स्तूप व भिक्षूंचे विहार एका भारतातच नव्हे, तर इतर देशातही आहेत. त्याने केलेल्या उपदेशांच्या आधारे असंख्य काव्ये, नाटके, समीक्षाग्रंथ लिहिले गेले. बौद्ध धर्म जगातल्या मोठ्या धर्मांपैकी एक मानला गेला.

उग्रसेनाचा राग

उग्रसेन महाराजांना भयंकर राग येत असे. ते युवराज असेपर्यंत तसा काही प्रसंग घडला नाही. परंतु गादीवर आल्यापासून त्यांच्या रागाचा परिणाम अनर्थकारी होऊ लागला.

आपल्या रागाला आळा घालण्याचा त्यांनी लाख प्रयत्न करून पाहिला. परंतु राग आला की त्यांना देहभानच रहात नसे व ते अत्यंत क्रूरपणे वागत, परंतु राग कमी झाला की त्यांच्यासारखा चांगला माणूस मिळायचा नाही!

एकदा त्यांना एका सैनिकावर भयंकर राग आला व त्यांनी लगेच त्याला पंचवीस कोरडे द्यायची शिक्षा सांगून त्याचा अंमल सुद्धा करविला. कोरडे खाऊन तो बेशुद्ध होऊन पडला असतां त्यांचा राग उतरला होता. त्यांना फार वाईट वाटले व त्यांनी त्या सैनिकाचा सर्व औषधोपचार करविला. राणीकडे गेल्यावर त्यांनी आपल्या चुकी-बद्दल पुष्कळ पश्चात्ताप व्यक्त केला.

राणी म्हणाली–"तुम्हांला इतका राग येणे हे देशहिताचे नाही!"

"मग मी काय करू? राग काबूत ठेवण्याचा किती प्रयत्न करतो आहे." उग्रसेन राणीला म्हणाला.

"मी एक युक्ती सांगते. यापुढे तुम्ही कोणाला काही शिक्षा केलीत तर ती शिक्षा स्वत: अनुभव घेऊन पहा." राणीने सुचविले.

एक आठवडासुद्धा लोटला नसेल व उग्रसेन महाराजांनी आणखी एका सैनि-काला पंचवीस कोरडे द्यायची शिक्षा केली. शिक्षा देऊन झाल्यावर त्यांचा राग पार नाहीसा झाला. त्याच वेळी राणी म्हणाली होती ते त्यांना आठविले. "एवढ्याशा चुकीबद्दल पंचवीस फटक्यांची शिक्षा करणे हाच घोर अपराध आहे. हा अपराध

केल्याबद्दल मी हीच शिक्षा भोगावी म्हणतो." उग्रसेन महाराज म्हणाले.

परंतु तेथे हजर असलेल्या सैनिकांपैकी एकही जण महाराजांना ती शिक्षा करायला पुढे पाऊल टाकीना राजाने आज्ञा केली तरी काही उपयोग झाला नाही.

उग्रसेनाने राणीकडे जाऊन घडलेली गोष्ट सांगितली. राणीहसून म्हणाली–"सैनिकांनी लहानसहान चुका केल्याबद्दल पंचवीस फटक्यांची शिक्षा तुम्ही केलीत. मग राजाज्ञा मान्य न करणे हा तर फारच मोठा अपराध झाला. तरी सुद्धा तुम्हांला राग आला नाही. म्हणजे शिक्षा भोगायला तमची तयारी नाही हाच अर्थ झाला!"

"ते ऐकून उग्रसेनाच्या अहंकाराला धक्का बसला."

"मला मारलं नाही या अपराधाबद्दल मी आपल्या सैनिकांना कशी शिक्षा द्यावी म्हणतेस? तुला शक्य असेल तर तूच त्या आज्ञेचे पालन करवून दाखव!" उग्रसेन महाराज राणीला म्हणाले.

राणीने लगेच एका सैनिकाला बोलाविले व त्याला विचारले–"मी सांगेन ते करशील का? की तत्क्षण मृत्यूदंड भोगायला तयार होशील का?" राणीने विचारले.

तो सैनिक थरथर कांपत राणी म्हणेल ते करतो, म्हणाला. राणीने त्याच्या हातात चाबूक दिला व 'राजाला फटके दे' म्हणाली. तो त्या गोष्टीस कबूल झाला.

राजाला पहिला फटका बसताच राजाला घेरी आल्यासारखं झालं. दुसरा फटका पडण्याआधी राजा उलटला व त्याच्या हातातून चाबूक ओढून घेऊन त्याला दहा फटके मारले. राणी काही म्हणायला गेली तेव्हां तिकडे लक्ष न देतां तिकडून प्रधानाकडे गेला व म्हणाला–"राणीने राजद्रोह केला आहे तिला हद्दपारीची शिक्षा मी करीत आहे. माझ्या आज्ञेचे पालन तावड तोब झाले नाही तर तुम्हीसुद्धा राजद्रोह केल्यासारखे होईल.' नाइलाज म्हणून प्रधानाने राणीला जवळच्या एका अरण्यात नेऊन सोडले.

त्यानंतर राजाचा राग उतरला. त्याला फार वाईट वाटले व त्याने स्वत: जाऊन राणीला परत अंत:पुरात आणले आणि अनेक प्रकारे तिची क्षमा मागितली.

राणी राजाला म्हणाली–"प्रभो! क्षमा कराल तर आणखी एक उपाय सुचविते. अशी आज्ञा काढा की आपण कोणाला एखादी शिक्षा केली तर लगेच ती शिक्षा दिली जाऊ नये. मध्यंतरी आपला राग कमी होईल. राग उतरल्यावर आपल्या इतका चांगला माणूस मिळणेच शक्यनाही!"

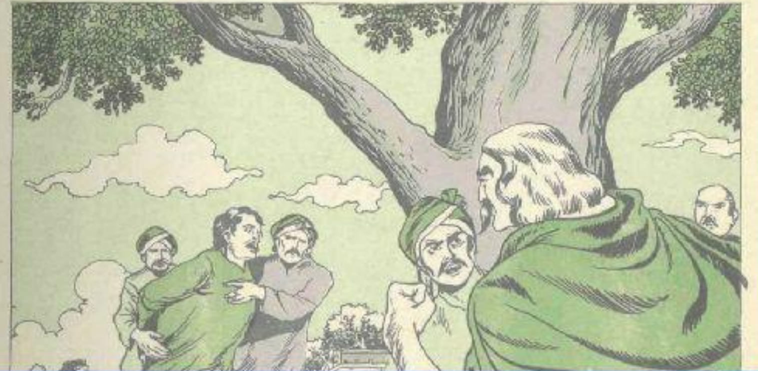
राजाने आपल्या अधिकाऱ्यांना तसेच सांगितले.

परंतु ती युक्तीसुद्धा निरुपयोगी ठरली. कारण राजाने कोणाला शिक्षा केली व ती शिक्षा दिली गेली नाही, तर त्याला संबंधित अधिकाऱ्यांचा राग येई. शिक्षा दिली जाईपर्यंत त्याचा राग वाढतच जात असे.

आपल्याला राग येतो त्याविषयी प्रजेला काय वाटते हे कळावे म्हणून उग्रसेन वेष पालटून एकदां राज्यभर फिरला.

एका जागी त्याला त्याच्याहून जास्त रागीट माणूस भेटला. त्याचे वेष पालटून फिरत असलेल्या राजाशी भांडण झालं.

जवळपासच्या लोकांनी राजाला शांत करण्याचा प्रयत्न करीत म्हटले–"थांबा हो, तो जन्मापासूनच रागीट मूर्ख आहे! त्याला राग आला तर राजालासुद्धा सोडणार नाही!"

"कसा सोडणार नाही? मीच महाराज आहे! ह्याने माझे पाय धरून क्षमा मागितली नाही तर याला मी पन्नास फटके देववीन!" उग्रसेन म्हणाला आणि आपला पालटलेला वेष काढून फेकून दिला.

उग्रसेन महाराज असल्याचे कळले तरी सुद्धा रागीट माणूस गप्प न राहता म्हणाला–"राजा असला म्हणून मला त्याची पर्वा नाही. त्याचीच सर्व चूक आहे! त्यानेच माझे पाय धरले पाहिजेत!"

आतां मात्र उग्रसेन स्वत:ला आवरू शकला नाही. त्या रागीट माणसाला फटक्याची शिक्षा भोगावी लागली. तो फटके खात असतांही राजाला शिव्या देतच राहिला. अशा मूर्खाला राजाने शिक्षा केल्याबद्दल अनेक लोकांनी राजाला नावे ठेवली. राग उतरल्यावर राजाने राणीला सर्व सांगितले व म्हणाला–"माझ्या प्रजेत रागीटपणाच्या बाबतीत माझ्याहून वरचढ लोक आहेत फटके खात असतांही एकाचा राग कमी झाला नाही. असे लोक असतां मी आपल्या रागाविषयी इतकी फिकीर करण्याचे कारण नाही!"

राणीला ते मान्य झाले नाही ती म्हणाली–"सामान्य माणसाला राग आला तर त्याचे फळ त्यालाच भोगावे लागते. परंतु राजाला राग आला तर त्याचा त्रास राजापेक्षां प्रजेलाच जास्त भोगावा लागतो. इतका राग असल्यावर तुम्ही राजा म्हणवून घ्यायला योग्य नाही असेच म्हणावे लागेल. तुम्हांला राज्याचं व प्रजेचं हित व्हावं असं वाटत असेल तर तुम्ही राज्यकारभार माझ्या हाती द्यावा. तुम्ही एक सामान्य प्रजा म्हणून रहा!"

कोणत्या मन:स्थितीत का होईना, राजाने ते मान्य केले. राणीच्या हातात अधिकारसूत्रे दिल्यानंतर काही दिवसांनी राजाचा राग कमी झाला. अधिकार नसला की राग आटोक्यात असतो, हे राजाला लवकरच कळले. कारण राग वाढायला दंड देण्याचा त्याला जो अधिकार होता तोच मुख्य मूळ कारण ठरला.

उपकाराची फेड

रंगूताईला चार मुले होती. तिची धाकटी बहीण वारली तेव्हां तिचा मुलगा गोपू याला तिने आपला पांचवा मुलगा म्हणून वाढविले. सर्व मुले वयात आली. गोपू आपल्या गावी निघून गेला व त्याची जमीन होती तीत पीक काढून स्वत:चा उदरनिर्वाह करू लागला.

रंगूताईच्या चौघां मुलांची लग्ने झाली व त्यांचे संसार सुरू झाले. कोणत्याही सुनेने रंगूताईला आपल्या घरी राहू दिले नाही. ती काही दिवस एकटीच राहली व मुले पैसे देत त्यावर भागवू लागली. काही दिवसांनी ते पैसे मिळणेसुद्धा बंद झाले. तेव्हां रंगूताई एका श्रीमंताच्या घरी नोकरी करून तेथेच राहू लागली.

काही काळ लोटल्यावर गोपू आपल्या मावशीला भेटायला आला. ती कोणत्याही मुलाकडे रहात नसल्याचे कळले आणि हेही कळले की कोणत्यातरी श्रीमंताच्या घरी उतारवयात अंगमेहनत करून तिला आपले पोट भरावे लागत आहे. गोपूला फार वाईट वाटले. तो त्या श्रीमंताच्या घरी जाऊन तिला भेटला व तिचे ते हाल पाहून त्याला राहवले नाही. तो तिला बरोबर चलायला आग्रह करू लागला.

तो श्रीमंत माणूस गोपूच्या मनाचा थोरपणा पाहून म्हणाला–"असे उपकार आठवणारे लोक फार थोडे असतात बाबा! तुला मी आपली मुलगी देतो. तू तिच्याशी लग्न करून घे."

"नको हो, मी लग्न केले की मावशीची पुन्हां तीच गत होईल!" गोपू म्हणाला.

तो श्रीमंत माणूस हंसून म्हणाला–"तुला ते भय वाटण्याचे कारण नाही. मला एकुलती मुलगी आहे. तू व तुझी मावशी आमच्याच घरी रहा." गोपू लग्नाला तयार झाला.

सोने सापडले

एका घरात तीन बिन्हाडं होती. एका बिन्हाडात रामाचारी नावाचे एक शिक्षक रहात होते. ते आपल्या घरी वीस पंचवीस मुलांना शिकवीत असत.

दुसऱ्या बिन्हाडात योगिराज नावाचे एक भक्त रहात होते. त्यांच्या घरी दररोज भजन, पुराण, प्रवचन, कीर्तन वगैरे नित्य काहीतरी होत असे.

तिसऱ्या बिन्हाडात व्यंकटराव नावाचे एक गृहस्थ रहात. त्यांना नोकरीबिकरी काही नव्हती. परंतु दर शनिवारी त्याच्या बायकोच्या अंगात येई. कोणी काही प्रश्न विचारला की तिच्या अंगातली देवी त्या प्रश्नाचे उत्तर देई. प्रश्न विचारणाऱ्याजवळ व्यंकटराव प्रत्येकी एक रुपया वसूल करीत म्हणून दर शनिवारी त्यांच्या घरात प्रश्न विचारणाऱ्यांची गर्दी असे.

त्यांच्या घरात पाण्याची सोय चांगली नव्हती. म्हणून महादू नावाचा एक माणूस पाणक्याचं काम करी. तो गावातल्या तलावावरून पाणी आणून तिघांच्या घरात भरी. महादू जगात एकटाच होता.

पार्वती नावाची मोलकरीण तिन्ही घरात कामे करी. तिचे वडील नेहमी आजारी असत. त्यांची सेवा तिला करावी लागे.

एका शनिवारी संध्याकाळी पार्वतीने भांडी घासून पुसून व्यंकटरावांच्या संपाकघरातल्या कोनाड्यात आणून ठेवली. दिवसभर प्रश्नांची उत्तरे देत व्यंकटरावांची बायको दमून भागून एका चटईवर पडून होती. भक्तांनी आणून दिलेली फळफळावळ, नारळाच्या वाट्या वगैरे व्यंकटराव एका टोपल्यात नीट लावून ठेवीत होते. काळोख पडल्याबरोबर ती फळे व नारळाच्या वाट्या ते विकायला घेऊन जात.

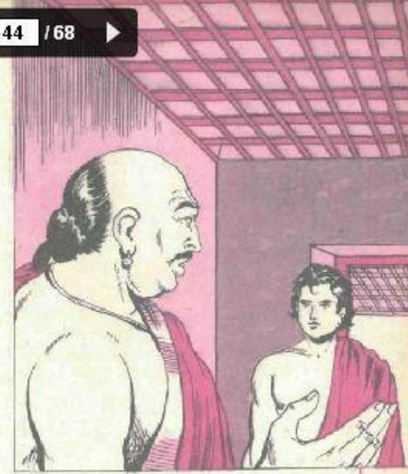
व्यंकटरावांना फळे पाटीत लावीत असलेले पाहून पार्वतीला अंथरुणाला खिळून राहलेल्या वडिलांची आठवण झाली. तिला राहवलं नाही व ती म्हणाली–"काका, विकत घ्यायचं म्हणजे फार महाग आहेत ही फळं. तुम्ही दोन फळं दिलीत तर बाबांना खायला देईन म्हणते! आजारी आहेत ते!" किती विनवण्या केल्या तिने.

व्यंकटरावांनी चटदिशी टोपलीवर फडकं टाकलं व म्हणाले–"तुझी दृष्ट लागलेल्या फळांना आज काय किंमत येते कोणाला ठाऊक?"

दमून भागून पडलेली व्यंकटरावांची बायको चटदिशी उठून बसली व म्हणाली–"तुला पगाराबरोबर फळफळावळ व फराळ पाहिजे का? लोभाला काही मर्यादा हवी असते. नीघ, चालू लाग!"

काही दिवसांपूर्वीच ती एका बाईला म्हणाली होती–"लोभामुळेच तुझी ही गत झाली. लोभ माणसात कधी असू नये!" ते तिला आठवले व पार्वती स्वतःशीच हसली.

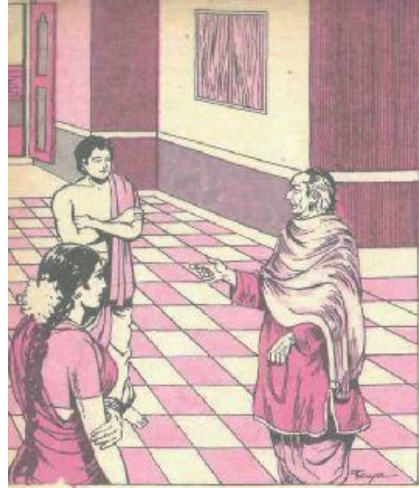
त्याच वेळी महादू रामाचारींच्या बिन्हाडात होता. वरदाचारींच्या मुलाची परीक्षा झाली होती. त्याची जुनी पुस्तकं होती. महादूच्या ओळखीचा एक गरीब मुलगा शिकत होता. त्याला ती जुनी पुस्तके

द्यावीशी महादूला वाटले. मागे एकदां रामाचारी विद्यार्थ्यांना सांगत असतां महादूने त्यांच्या तोंडचं हे वाक्य ऐकलं होतं–"सर्व दानात उच्च दान विद्यादान होय!"

महादू रामाचारींना त्या गरीब विद्यार्थ्याविषयी सांगून म्हणाला–"तुमच्या मुलाला गरज नसलेली पुस्तकं दिलीत तर तो बिचारा शिकेल!"

"अस्सं, हे तर आणखी बरं झालं की! याला लोभ म्हणायचा की मोह? गरिबाला विद्याभ्यास हवा कशाला? त्याने कोठेतरी मजुरी करावी. पुस्तकांची अर्धी किंमत तरी दे म्हणावं, त्याला." रामाचारी म्हणाला.

हे शक्य दिसत नाही हे ओळखून महादू तेथून दुसरीकडे निघाला आणि व्यंकटरावांच्या बिऱ्हाडाबाहेर पडतांच पार्वती समोर दिसली. दोघं परस्परांच्या अनुभवांविषयी बोलू लागली.

“हे सर्व सोड रे! पण शेजारच्या गावी उद्या जत्रा भरणार आहे, जाऊं या का?” पार्वतीने विचारलं.

“इकडची कामं मग कोण करणार?” महादू म्हणाला.

“पहाटे काळोखातच येऊन करून जाऊ. रात्री यायला नको. योगिराज भक्त आहेत. पहिल्याने त्यांची परवानगी घेऊं. पार्वती म्हणाली.

“होय, होय! ‘दिवसातला पाव भाग देवघरात काढावा’ असं म्हणताना मी त्यांना ऐकलं आहे.” महादू म्हणाला.

परंतु योगिराजांनी जत्रेला जायला परवानगी द्यायची तर राहली बाजूलाच, वर म्हणाले–“तुम्हांला, आशाच फार! तुम्हांला काम केल्याशिवाय फुकटाचा पगार मात्र हवा! एक वेळचं काम केलं नाही तरी पगार कापून घेईन, सांगून ठेवतो. देव दर्शनासाठी कोठे दूर जायला हवं का? तो तर सर्वत्रच असतो!”

दोघं बाहेर निघून आली.

“ही मोठी माणसं बोलतात एक व करतात एक! दोन्हींचा परस्पर संबंधच नसतो!” पार्वती रागाने म्हणाली.

दुसऱ्या दिवशी महादू कावडीने पाणी भरू लागला तेव्हां त्या घरात त्याला काहीतरी चकाकत असलेलं दिसलं. त्याने कावडी उतरविली आणि ती वस्तू उचलून पाहिली. ती सोन्याची अंगठी होती.

त्याच वेळी पार्वती सुद्धा कामाला आली, तिला महादूने ती अंगठी दाखविली. व म्हणाला–“मला आत्तां मिळाली!”

त्याच वेळी दातवणासाठी कडुलिंबाची काडी काढायला व्यंकटराव बाहेर आले होते त्यांना “मिळाली!” हा आवाज ऐकू आला. ते धावतच आले व जवळ जाऊन व अंगठी पाहून म्हणाले– “ही तर माझी आहे! कोणीतरी भक्ताने भेट म्हणून दिली. माझ्या बोटातून गळून पडली वाटतं. दे इकडे!

त्यांच्या पाठोपाठ त्यांची बायको आली व म्हणाली–“होय तर, भक्ताने दिलेली अंगठी अशी कशी जाईल? म्हणून तर मिळाली.”

त्या गडबडीत रामाचारींच्या कानावर काहीतरी अर्धवट पडलं. ते धावत येऊन म्हणाले–“ती अंगठी माझी आहे हो! माझ्या एका शिष्याने दिली होती. दे इकडे, पाहू!”

रामाचारींची बायको मध्येच तोंड खुपसून म्हणाली–“दिवसभर हातात घालून फिरलात, निसटून पडली असेल!”

आपल्या दारात उभे राहून योगिराज सर्व पहात होते. पुढे येऊन म्हणाले– “मी शेजारच्या गावी रामायणाचे पारायण करीत होतो. त्यावेळी त्या गावच्या लोकांनी चंदा करून मला ही अंगठी दिली. ती माझी आहे, दे इकडे!”

“देवाचं नाव घेऊन दिलेली अंगठी आणखी कोणी उचलली तर डोळे जातील!” त्यांची बायको म्हणाली.

सर्वजण आपापल्या परीने ती अंगठी त्यांचीच असल्याचे सांगून महादूवर तुटून पडले. आतां ती कोणाला द्यायची महादूला कळेना.

पार्वतीने चटदिशी महादूच्या हातातली अंगठी घेतली व म्हणाली–“काल रात्री

ताडीच्या दुकानात जो कोणी गेला असेल त्याची आहे ही अंगठी. ही महादूला ताडीच्या दुकानात सापडली!"

ते ऐकून सर्वांची तोंडे पांढरी फट्ट पडली. अंगठी हातात वर खाली करून पाहून सर्व म्हणू लागले–"आमचा गैरसमज झाला हो, ती आमची नाही. अगदी अशीच आमची अंगठी आहे! पेटीत ठेवली व ते पार विसरून गेलो!" म्हणत सर्वांनी एकेक करून तेथून पाय काढला.

सर्व निघून गेल्यावर पार्वती खदखदा हसली.

"अंगठी ताडीच्या दुकानात सापडली, असं खोटे कां ग बोललीस?" महादूने आश्चर्य करीत तिला विचारले.

"अरे, तू आहेस भोळा सांब! माणसाचा खोटेपणा तुला कळत नाही. ही अंगठी त्यांच्या पैकी कोणाचीही नाही, हे सिद्ध करण्यासाठीच तर मी हा डाव टाकला होता. थोरपणा मिरविणारी ही मंडळी ताडीच्या दुकानात गेलो होतो, असे म्हणतील तरी का? याहून घोर कामे करायला धजतील! यांचा स्वार्थीपणा पाहून चीड येते! आणि हे इतरांना लोभी, स्वार्थी म्हणतात. ही अंगठी कोणाची हे कळेपर्यंत ही तुझीच समज! चार जण या घरात येतात जातात नाही का? कोणाच्या हातातून निसटून पडली असेल, झालं!" असं म्हणत पार्वतीने अंगठी महादूच्या हातात दिली.

"होय, तू म्हणतेस तेच खरं! मला अक्कलच नाही. तुझ्यासारखी पोरगी बरोबर असली तरच या जगात निर्वाह होणार! तुला हरकत नसेल तर मी ही अंगठी तुझ्या बोटात घालतो!" महादू म्हणाला.

पार्वती लाजत म्हणाली–"बाबांना विचारू या!......आणखी खऱ्या सोन्याचीच की खोटी, कोणास ठाऊक?"

"पितळेचीच असू दे! तिच्या मुळेच तर मला खरं सोनं लाभलं!" महादू प्रेमाने पार्वतीकडे पहात म्हणाला.

दागिन्यांची हाव

रखमाबाईंना दागिन्यांची फारच हाव होती! ती सर्व अंगावर दागिने घालून रात्रंदिवस रहायची. कोणी कधी एखादा दागिना चार दिवस उधार मागितला तर द्यायची नाही.

रखमाबाईंच्या मोठ्या भावाचं नाव होतं शंकरराव. त्यांच्या मुलीचं लग्न होतं. शंकरराव चांगले श्रीमंत जमिनदारच होते. रखमाबाई भाचीच्या लग्नाला आल्या.

मुहूर्तजवळ आला होता. शंकररावांनी रखमाबाईंना बाजूला बोलावून म्हटलं–"ताई, एक मदत पाहिजे आहे, तुझी! मी मुलीसाठी दागिने करायला शेजारगावच्या सोनाराला बोलावून आठ हजार रुपये दिले व दागिने काल आणून द्यायला सांगितले होते. आजपर्यंत त्याने तोंड दाखविले नाही. परवांचा मुहूर्त आहे. मुलीला दागिन्या शिवाय बोहोल्यावर उभी करणे शोभणार नाही. म्हणून तूच आपल्या अंगावरचे दागिने मुलीच्या अंगावर घाल, आपल्या हाताने. लग्न झाल्यावर आपले दागिने काढून घे!"

रखमाबाईंना ते कसे मान्य होणार, म्हणून खरी गोष्ट लपवून त्या म्हणाल्या–

"दादा! माझे हे दागिने सोन्याचे असते तर तू म्हणालास तसे भाचीच्या अंगावर सर्व दागिने घालायला मला काही वाटलं नसतं. परंतु माझे सर्व दागिने गिलिटाचे आहेत रे! तुला ही गोष्ट माहीत नसेल म्हणून सांगितलं. नवऱ्या मुलीच्या अंगावर गिलिटाचे दागिने घालणे अशुभ कार्य होईल की रे!"

शंकररावांना रखमाबाई म्हणाल्या ते सर्व खरं व बरोबर वाटलं. परंतु ते आणखी काहीतरी युक्ती काढण्याचा विचार

करू लागले. त्या आधीच सोनाराने सुदैवाने दागिने आणून दिले.

ठरल्या मुहूर्तावर लग्न निर्विघ्न पार पडले. लग्नाला आलेली सर्व नातेवाईक मंडळी शंकररावांच्या घरातच रात्री राहली. उजाडल्याशिवाय आपापल्या घरी जाणेही सर्वांना शक्य नव्हते.

रखमाबाईचं वागणे भावाच्या घरी लग्न दिवशीसुद्धा थोडं तुटकपणाचेच होतं. रात्रीची जेवणे झाल्यावर त्या आणि दोघी कोणी दूरच्या नातेवाईक बायका एका निराळ्या खोलीत झोपल्या.

मध्यरात्रीच्या नेमके सुमारास त्या खोलीतच चोर शिरले व चाहूल लागताच रखमाबाई व दोघी बायका जागा झालेल्या पाहून त्या सर्व बायकांना "तोंड उघडाल तर सुरा भोसकू!" असे बजावून सांगून त्यांच्या अंगावरचे दागिने काढून घेऊन चोर पसार झाले.

चोर जाईपर्यंत जीव मुठीत घेऊन बसलेल्या रखमाबाई चोर गेल्याबरोबर मोठमोठ्याने छाती बडवून रडू लागल्या. दुसऱ्या दोघीसुद्धा रडू लागल्या.

त्या गडबडीमुळे सर्व लग्न घरच जागे झाले आणि रडण्याचा आवाज आला त्या खोलीकडे धावले.

शंकररावसुद्धा काय भानगड आहे, म्हणून पहायला धावले व घडलेली गोष्ट कळल्यावर रखमाबाईला व इतर बायकांना म्हणाले–"ताई, अक्का! कोणी एवढं मनाला लावून घेऊ नका! माझ्या घरात झालेल्या चोरीची सर्व जबाबदारी माझी! तुमचं काय काय गेलं, हे तुम्ही सांगितलं तर मी नवे दागिने करवून देईन." नंतर आपल्या बहिणीकडे वळून म्हणाले–"ताई! तुझ्यासारखेच या दोघींचे दागिने पण गिलिटाचेच असते तर माझा हा विनाकारण होणारा खर्च वाचला असता नाही का?"

ते ऐकून रखमाबाई काय बोलणार? तोंड दाबून बुक्याचा मार बसल्यासारखे झाले त्यांना!

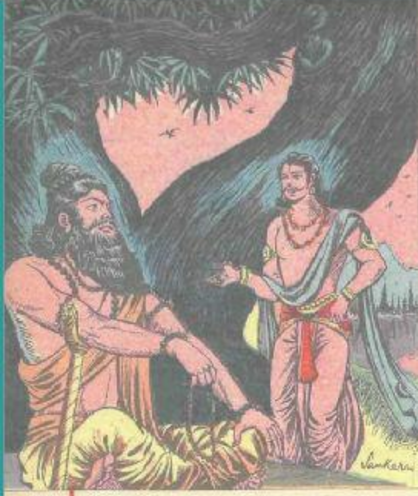
देवी भागवत

हरिश्चंद्राने सुरू केलेला नरमेध विश्वामित्राने हा काय धर्म झाला असे सांगितल्यावर तेथेच थांबला व त्याचा शेवट गोडच झाला.

एके दिवशी इंद्राला भेटण्यासाठी इंद्र सभेत वसिष्ठ व विश्वामित्र दोघेही आले. वसिष्ठ ऋषींच्या अंगावर निरनिराळी वस्त्राभूषणे पाहून विश्वामित्राने चकित होऊन विचारले–"कोणी हो, तुमचा एवढा सत्कार केला?"

वसिष्ठ थोड्या गर्वाने आनंदोत्साह प्रगट करून म्हणाले–"चंद्रासारखा सत्य हरिश्चंद्र आमचा शिष्य आहे ना! त्याची बरोबरी करू शकेल असा कोणी दुसरा राजा आहे का? त्याने राजसूय यज्ञ केला व खूप दक्षिणा देऊन माझा निरनिराळ्या प्रकारे सत्कार केला. सत्य बोलण्यात असो, दातृत्वात असो, शौर्य पराक्रमात असो किंवा धर्माचरण करण्यात असो, कोणत्याहि युगात आणि चतुर्दश लोकात हरिश्चंद्राची बरोबरी करू शकेल असा राजा मिळणे शक्य नाही." या शब्दात वसिष्ठाने हरिश्चंद्राची फार स्तुती केली.

वसिष्ठाने हरिश्चंद्राला आकाशात चढवलेला पाहून विश्वामित्राच्या मनात मत्सराग्नी पेटला. तो म्हणाला–"इतका खोटा आणि कपटी आहे तो आणि तू त्याला इतका मोठा म्हणून माझ्याजवळ त्याची वाखाणणी करतो आहेस होय? या हरिश्चंद्रानेच ना वरुणाला फसविले होते?

आणि त्याच्याविषयी तुझ्या या गप्पा? मी पैज लावून सांगतो. हरिश्चंद्र खोटे बोलणारा, दुष्ट आहे, दाता तर नाहीच नाही! मी हे सिद्ध करून दाखवू शकलो नाही तर माझे सर्व पुण्य नष्ट होईल, मी सिद्ध करून दाखविले तर तुझे पुण्य नष्ट होईल आहे कबूल?"

वाद वाढला आणि दोघांनी पैज लावली आणि आपापल्या आश्रमात परतले.

एकदां हरिश्चंद्र अरण्यात फिरत असता त्याला एक स्त्री दिसली. ती मोठ्याने रडत होती. हरिश्चंद्राला तिची कीव आलां व त्याने तिला विचारले–"बाई, या भयंकर अरण्यात तू एकटी कशी? तुझे पती कोठे

आहेत? माझ्या राज्यात राक्षस किंवा क्रूर माणसे कोठेही नाहीत? तुला त्रास देणारी व्यक्ती कोण, तू त्याचे नाव सांग, त्याचा शेवट करतो."

तीं स्त्री म्हणाली–"राजा, विश्वामित्र नावाचा एक ऋषी आहे तो मला कष्ट देण्यासाठी तपश्चर्या करीत आहे."

तू ऐकून हरिश्चंद्र म्हणाला–"तू घाबरण्याचे मुळीच कारण नाही. त्याच्या तपश्चर्येने तो तुला त्रास देत असेल तर मी त्याची तपश्चर्या बंद करवितो." असे तिला वचन देऊन हरिचंद्र विश्वामित्र ऋषींच्या आश्रमात गेला. तो विश्वामित्राला म्हणाला–"मुनिवर्य! मी राज्य करीत असतां कोणी पापबुद्धीने कोणाला त्रास देण्यासाठी तपश्चर्या केलेली चालणार नाही. तेव्हां ही तपश्चर्या बंद करा! या तपश्चर्येने पुण्य काय मिळणार आणि पुरुषार्थ तरी कोणता साधणार?"

विश्वामित्राने तो प्रांत सोडला आणि आणखी कोठे तरी निघून गेला. वसिष्ठांशी झालेल्या भांडणानंतर आतां हरिश्चंद्राने तपश्चर्येत विघ्न आणले त्यामुळे विश्वामित्राला जास्तच राग आला. त्याने हरिश्चंद्राला त्रास देण्याचे ठरवून एका राक्षसाची डुक्कर रूपे सृष्टी केली. ते डुक्कर हरिश्चंद्राच्या राजोद्यानात शिरले आणि

वून सोडून त्याने फुलझाडांची नासधूस केली. माळ्यांनी काठ्या घेऊन झोडपून पाहिले, बाण मारून पाहिले, परंतु ते डुक्कर तेथून हटेच ना. हे सामान्य डुक्कर नसल्याचे लक्षात आल्यावर माळी राजाकडे धावले.

हरिश्चंद्र घोड्यावर बसून काही सैनिकांसह उपवनात आला. त्याने दुरून गुरगुरत असलेल्या डुकराला पाहिले व फुलझाडांची झालेली नासधूसही पाहिली. त्याला भयंकर राग आला व त्याने त्या डुकरावर बाणांची वृष्टी केली. परंतु ते डुक्कर मेले तर नाहीच, ते पळू लागले. कधी झाडाझुडपाआड लपून राही, कधी बाहेर येई, असा त्याने हरिश्चंद्राला खूप त्रास दिला. शेवटी ते अरण्यात पळून गेले. हरिश्चंद्राने त्याचा पाठलाग सुरु केला.

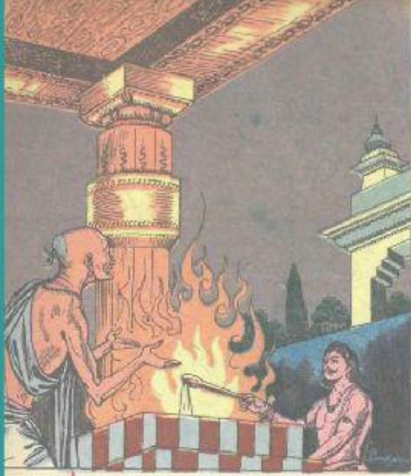
खोल अरण्यात ते डुक्कर व त्याच्या पाठोपाठ हरिचंद्र जात असता एका जागी एक ओढा लागला. डुक्कर नाहीसे झाले. हरिश्चंद्राने घोड्याला पाणी पाजले, स्वतः पाणी पिऊन घेतले व परत जायला वाटेचा शोध काढीत असतां विश्वामित्र एका वृद्ध ब्राह्मणाच्या रूपे तेथे आला. हरिश्चंद्राने त्याला पाहून नमस्कार केला, तेव्हां विश्वामित्र म्हणाला–"काय रे, तू तर राजा दिसतो आहेस? परंतु तू एकटा या निर्जन स्थानी कसा काय आलास?"

हरिश्चंद्राने विश्वामित्राला ओळखले नाही व त्याला डुकराचा पाठलाग करीत आल्याचे सांगितले व म्हणाला–"परत कसे जायचे मला कळत नाही. मला कृपा करून वाट दाखवितां का?"

विश्वामित्र म्हणाला–"राजा, हे एक तीर्थक्षेत्र आहे. या ओढ्यात स्नान करून पितरांना तर्पण कर आणि तुला शक्य होईल तेवढे दान कर. तू तुला वाटेल ते दान केलेस की मी तुझ्याबरोबर काही अंतर चालत येऊन तुला वाट दाखवीन!"

हरिश्चंद्र म्हणाला–"ब्रह्मवर्य! आपण जे दान मागाल ते मी करीन. सोने, घोडे, भूमि की धन दौलत? मी पूर्वी राजसूय यज्ञ

केला होता तेव्हां मी तपस्वी मुनीसमोर कोणी जे काही मागील ते देण्याची प्रतिज्ञा केली होती. आपण थोरपुरुष आहां! हे पुण्यतीर्थ आहे. आपण जे मागाल ते मी देईन!"

"राजा, तू इतका थोर मनाचा माहेस! सूर्यवंशात जन्मलेल्या त्रिशंकूचा मुलगा आहेस. तुझ्या विषयी वसिष्ठ मुनींना बोलतांना मी ऐकले आहे. तुझ्यासारखा दानी अ सत्यवक्ता जगात कोठेही मिळणे शक्य नाही! ते कधी खोटे बोलतील का? तू दानशूर आहेस पृथ्वीपती आहेस. माझ्या मुलीचे लग्न करून दे." विश्वामित्र ऋषी म्हणाले.

विश्वामित्राने माया करून एका दहा वर्षांच्या मुलीची व एका मुलाची सृष्टी केली व म्हणाला–"याच दोघांचा विवाह करून द्यायचा आहे. यांचे लग्न करून दिलेस की राजसूय यज्ञ केल्याच्या पुण्यपेक्षा मोठे पुण्य लाभेल!"

हरिश्चंद्राने होकार दिला व त्या म्हाताऱ्या ब्राह्मणाच्या रूपात असलेल्या विश्वामित्राने दाखविलेल्या वाटेने आपल्या राजधानीत परतला.

विश्वामित्र आपल्या आश्रमात परतला. त्याने त्या वधूवरांचा विवाह करून दिला. नंतर हरिश्चंद्राला भेटायला गेला तेव्हां हरिश्चंद्र अग्निहोत्राच्या गृहात होता.

"मी कसा अगदी वेळेवर आलो. तू मला दान देतो म्हणाला होतास ते दान देऊन टाक." वृद्ध ब्राह्मण रूपात असलेला विश्वामित्र म्हणाला.

"आपण जे मागाल.ते देतो. सांगा काय देऊ?" हरिश्चंद्राने विचारले.

"तुझ्या समोर हे अग्निहोत्र आहे. त्याला साक्षी ठेवून तू आपले सर्व राज्य, हत्ती, घोडे वगैरे सर्व संपत्ती मला दान कर!" विश्वामित्र म्हणाला.

हरिश्चंद्र मागचा पुढचा काही एक विचार न करता म्हणाला–"दिले!"

तेव्हां विश्वामित्र म्हणाला– दक्षिणा-शिवाय दिलेले दान व्यर्थ असते. म्हणून या दानाला अनुरूप होईल अशी दक्षिणा देऊन कृतार्थ हो!"

"ती दक्षिणा किती असेल?" हरिश्चंद्राने विचारले.

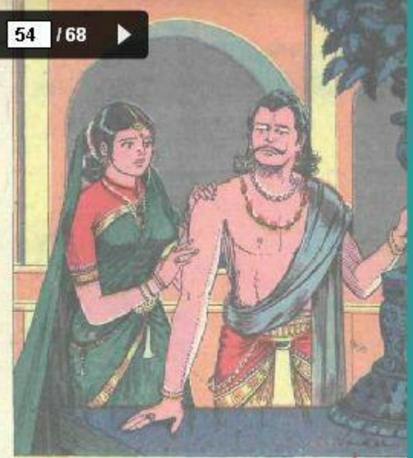
"चाळीस मण सोने दक्षिणा म्हणून दे!" विश्वामित्र म्हणाला.

"देतो." असे हरिश्चंद्राने वचन दिले.

विश्वामित्राचे ते कपट हरिश्चंद्राला आतां कळले. तो आश्चर्यचकित झाला. राज्य दिल्यानंतर विश्वामित्राने दक्षिणा मागितली व त्याने भोळपणाने द्यायचे कबूल केले. जवळ होते नव्हते ते सर्व दान केल्यानंतर चाळीस मण सोनं कोठून आणायचे? काळच फिरल्याशिवाय तपश्चर्या करणारा कोणी असे दान व दक्षिणा धन-लोभाशिवाय मागेल का?

राजाला चिंतामग्न स्थितीत पाहून राणी शैव्याने कारण विचारले. राजाने थोडक्यात घडलेली गोष्ट सांगितली. रात्रभर त्याला झोपच आली नाही.

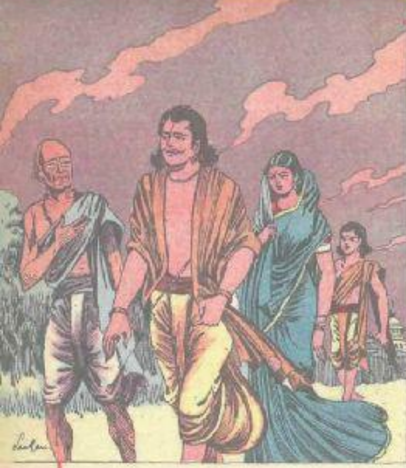
उजाडतांच विश्वामित्र आला व म्हणाला–"राज्याबाहेर कोठे तो जा आणि मला तू दक्षिणा देतो म्हणाला होतास ती द्यायची व्यवस्था कर."

"होते नव्हते ते आपल्याला दिले, जातो. आतांच दक्षिणा देऊ शकणार नाही. म्हणून थोड्या उशिरां देईन." असे सांगून हरिश्चंद्र बायकोला व मुलाला म्हणाला–"आपल्याला आतां येथे राहतां येणार नाही, चला!"

तिघे अंगावरच्या कपड्यानिशी निघाले. राजा फसल्याचे प्रजेला कळले व त्यांनी डोळ्यात आंसवे भरून विश्वामित्राला शिव्याशाप दिले.

हरिश्चंद्र निघाला त्याच्याबरोबर विश्वामित्रही निघाला व म्हणाला–"माझी दक्षिणा देऊन टाक. द्यायची नसेल तर देत नाही म्हणून सांगून टाक. मी पुन्हां

मागणार नाही. एवढेच नव्हे तर तू जे काही मला दिले आहेस ते सर्व परत करीन. परंतु तुला आपले वचन मोडायचे नसेल तर सोने दे!"

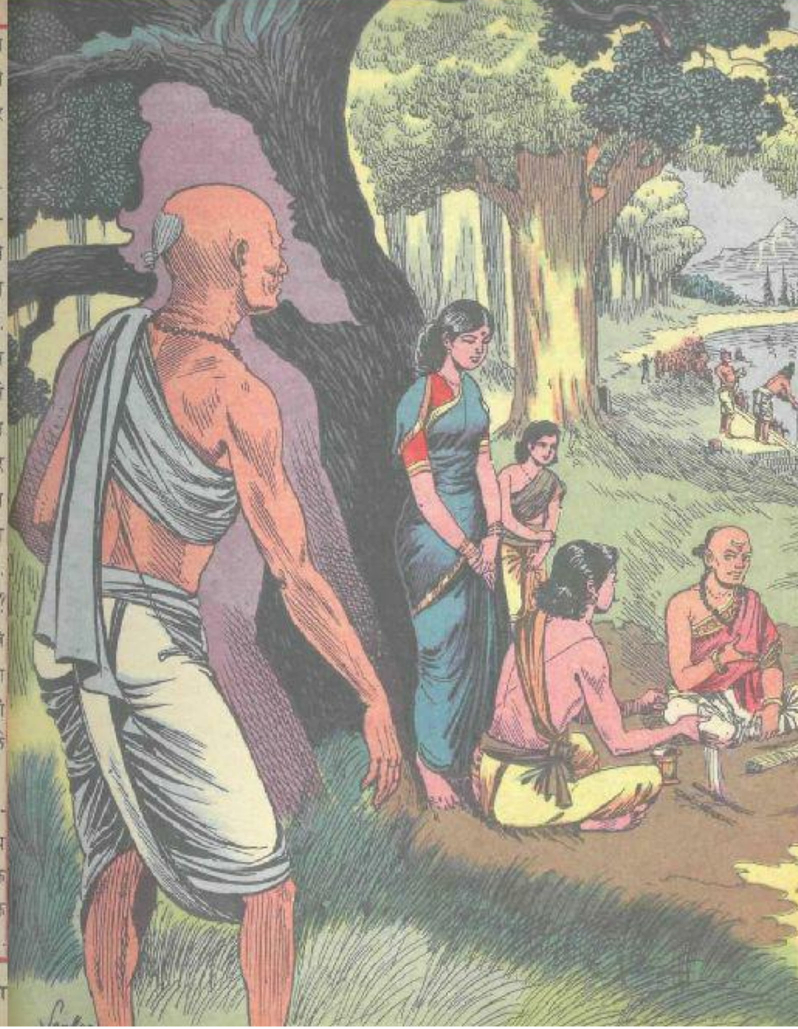
"ब्रह्मवर्या! मी आपले ऋण नक्कीच फेडीन, नाही तर अन्नाला हात सुद्धा लावणार नाही. माझ्याकडे पाहून सर्व लोक हसणार नाहीत का? आपण थोडे थांबलात व दैव अनुकूल असेल तर मला जे धन मिळेल ते मी दक्षिणा म्हणून देईन!" हरिश्चंद्र म्हणाला.

तेव्हां विश्वामित्र म्हणाला—"तू हे वेडयासारखं बोलू नकोस. तुला धन कोठून रे मिळणार? सर्व धनाचे मूळ कारण जे राज्य ते माझे झाले आहे. आता असे आडवाटेने खोटे बोलू नकोस. देत नाही असे सांगून टाक. मी पुन्हां तोंड वेंगाडणार नाही. त्यानंतर तू व तुझे नशीब!"

आतां मात्र हरिश्चंद्राला राग आला. "मी खोटे बोलतो आहे का? पैशाविषयी तुम्हांला इतकी शंका करण्याचे कारणच काय? मी जरूर पडल्यास आपला देह विकूनही तुमचं सोनं तुम्हांला देईन. मला त्रास द्यायचं किंवा छळायचं मुळीच कारण नाही. आम्ही तिघं शरीर प्रकृतीने चांगले हृष्टपुष्ट आहो. आम्हांला या अयोध्येत कोणी विकत घ्यायला तयार आहे का, पहातो! नाही तर काशीला जाऊन आम्ही स्वतःला विकून तुमची दक्षिणा देतो." असे सांगून हरिश्चंद्र पुढे निघाला.

अयोध्येत त्याला कोण विकत घेणार? सर्व काशीला पोचले. हरिश्चंद्राने गंगेचे स्नान केले, तर्पण केले व बरोबर आलेल्या विश्वामित्राला म्हणाला—"अहो, तुम्ही आम्हांपैकी कोणा एकाला विकून आपले कर्ज फेडून घ्या!"

"एक महिना झाला, तू मला आपल्याबरोबर भटकत फिरवीत आहेस, हे योग्य आहे का? माझी दक्षिणा मला देऊन टाक व नंतर पुढे जा! तुझ्या कीर्तीला कलंक लागेल." विश्वामित्र म्हणाला.

"अहो, अजून एक महिना पुरा झालेला नाही. संध्याकाळपर्यंत अवधी आहे. काही वेळ थांबलात तर तुमचं ऋण फेडतो." हरिश्चंद्र म्हणाला.

"मी जाऊन पुन्हा येतो. तू माझं ऋण फेडले नाहीस तर शाप देईन." असें सांगून विश्वामित्र निघून गेला.

संध्याकाळपर्यंत चाळीस मण सोनं दिलं नाही तर शाप देईन असे धमकावून सांगून विश्वामित्र गेल्यावर हरिश्चंद्र विचारात पडला. मागितले तर देतील असे श्रीमंत मित्र असूनही तो हात पसरायला तयार नव्हता. तसे मित्र नव्हतेच म्हणा. ब्राह्मणाची कर्जफेड झाल्याशिवाय मरण आले तर ब्राह्मणाचे धन अपहरण केल्याचे पाप लागून पुढल्या जन्मी किड्याचा जन्म मिळणार! म्हणून त्याने स्वत:ला विकण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे ठरविले.

अशा तऱ्हेने विचारमग्न असलेल्या नवऱ्याला पाहून शैब्या त्याला म्हणाली— "राजा सत्यवानाची बरोबरी कोणी करू शकणार नाही. दिलेले वचन मोडल्यास भुतापिशाचासारखी गत होते. सत्य वचनाचे पालन कर. ययातीने शंभर अश्वमेध यज्ञ केले व त्यानंतर राजसूय यज्ञ केला. त्याचे फळ त्याला स्वर्गप्राप्ती रूपे मिळाले. परंतु एक खोटे बोलला म्हणून त्याला अधोगति प्राप्त झाली."

ती म्हणाली ते ऐकून हरिश्चंद्र म्हणाला— "तुझ्या मनात काहीतरी बोलायचं आहे ते निर्भयपणे बोल."

शैब्या म्हणाली—"बायको असते ती संतानप्राप्तीसाठीच नाही का? तुम्हांला पुत्रसंतती माझ्यामुळे लाभली आहे. म्हणून मला विकून टाकून त्या ब्राह्मणाचं ऋण फेडून टाका पाहू."

ते ऐकून हरिश्चंद्राला अपार दु:ख झाले. किती नम्रपणे गोड बोलून जिने आजपर्यंत त्याला सुखी केले ती बायकोच असे कठोरपणे बोलू लागली तेव्हां त्याला वाटले की आपल्या नशिबाने पाठ दाखविली आहे. त्या दु:खावेगाने तो बेशुद्ध होऊन पडला.

प्रायश्चित्त

फार प्राचीनकाळी कायरो नगरी सुमारे वीस वर्षे वयाचा एक जव्हेरी रहात असे. त्याच्या दुकानात खरेदीसाठी गिऱ्हाईक म्हणून बायकाच जास्त येत. तो तरुण जव्हेरी नेहमी स्वत:ला जपत असे की एखाद्या सुंदर स्त्रीवर नजर पडायची व तिच्या जाळ्यात कधी पडण्याची पाळी यायची. तो कधी कोणत्याही स्त्रीच्या नजेरला नजर भिडवीत नसे. त्याच्या वागणुकीची गावभर स्तुती होई.

एकदां त्याच्या दुकानात एक निग्रो गुलाम स्त्री आली व विचारू लागली— "हसन जव्हेऱ्यांचे दुकान हेच का? आपणच का हसन साहेब?" जव्हेऱ्याने होकार दिला. लगेच त्या गुलाम स्त्रीने जवळपास कोणाची नजर नाही असे पाहून चट्दिशी एक चिट्ठी त्या तरुण जव्हेऱ्याच्या हातात दिली. चिट्ठी वाचल्याबरोबर त्या तरुण जव्हेऱ्याला कमालीचे आश्चर्य वाटले व त्याच बरोबर रागही आला. कारण त्या चिट्ठीत एक प्रेमगीत होते व शेवटच्या ओळीत गीत लिहिणारीचे नाव होते.

जव्हेऱ्याने ती चिट्ठी फाडून फेकून दिली आणि उत्तराची वाट पहात उभी असलेल्या त्या गुलाम स्त्रीला खूप शिव्याशाप देऊन दुकानाबाहेर काढले. ते पाहून चारी बाजूला जमलेल्या लोकांनी त्याची फार स्तुती केली. म्हणाले—"असे सदाचरणी तरुण कोठे असतील का?"

दोनतीन वर्षे लोटली. त्या तरुणाचे लग्नाचे वय झाले होते. त्याने सुंदरशा मुलीशी लग्न करावयाचे ठरविले. तेव्हांपासून दुकानात कोणी सुंदर व हुशार अविवाहित तरुणी येते का, तो वाट पाहू लागला.

एके दिवशी त्याच्या दुकानात पांच सहा गोऱ्या गुलाम स्त्रियांबरोबर एक तरुण

स्त्री आली. ती म्हणाली–"उत्तमोत्तम दागिने असतील तर तेच दाखवा!"

दुकानदाराने होकार दिल्यावर त्या तरुणीने सोन्याचे पैंजण दाखवायला सांगितले. एका गोऱ्या गुलाम स्त्रीने त्या तरुण स्त्रीच्या परकराचा किनारा बाजूला सारून तिची पावले दाखविली. सुकुमार बारीक पावले पाहून तरुण जव्हेरी चकितच झाला व म्हणाला–"माझ्या जवळ जे लहानात लहान पैंजण आहेत ते देखील तुझ्या पायांना मोठे होतील!"

"तुम्ही असे काय म्हणतां? लोक माझे पाय हत्तीसारखे आहेत, म्हणताहेत!" ती स्त्री म्हणाली.

"जे म्हणताहेत त्यांचे डोळे फुटोत! अहो, तुमची पावले तर बुलबुलाला लाजवितील अशी आहेत." दुकानदार म्हणाला.

"बरं तर, तुमच्याकडे हातात घालायला बिलवर आहेत का?" त्या तरुणीने विचारले. त्यानंतर एका गुलाम स्त्रीने तिच्या हातावरच्या अस्तनी सरकवून हात दाखविले. ते पाहून तो जव्हेरी आश्चर्यचकितच झाला. म्हणाला. "माझ्याकडे जे लहानात लहान बिलवर आहेत ते देखील तुम्हांला सैल होतील" दुकानदार म्हणाला.

"अहो, लोक म्हणतात की माझी बोटे केळयासारखी बटबटीत आणि हात हत्तीच्या सोंडेसारखे आहेत." ती तरुणी म्हणाली.

"असं म्हणणाऱ्यांच्या जिभेला किडे पडोत! हे सुंदरी, तुझ्यासारखी रूपलावण्यवती त्रिलोकात कोठेही मिळणार नाही. तू माझ्याशी लग्न करून मला धन्य कर." असे सांगून तो दुकानदार गुडघे टेकून विनवण्या करू लागला.

ती तरुणी स्मित करून म्हणाली–"माझ्या वडिलांचा माझ्यावर जसा राग आहे त्याची तुम्हांला कल्पनाही नसेल. ते म्हणतात की माझ्या तोंडावर देवीचे वण आहेत. म्हणून मला कोणी पाहिले तर तोंड फिरवितील. परंतु तुम्ही मला सुंदर म्हणतां म्हणून मला आनंद होत आहे."

"तुझे वडील म्हणतात? अशक्य! असं म्हणणारा कोणी माथेफिरू असेल. तू मला तुझ्या वडिलांचे नाव सांग, मी त्यांना भेटून शपथ घेऊन तुझ्याशी लग्नाला तयार असल्याचे सांगेन." दुकानदार म्हणाला.

"त्यांचे नाव आहे, शेख अल इसलाम! ते या गावातल्या व्यापाऱ्यातले एक प्रसिद्ध व्यापारी आहेत. तुम्हीं माझ्याशी लग्नाची गोष्ट काढलीत तर ते सहजी मान्य करणार नाहीत. माझ्या कुरूप चेहऱ्याचे वर्णन करून तुम्हांला घाबरवून सोडवितील, म्हणून त्यांच्या प्रत्येक शब्दाला 'मला मान्य आहे', असे म्हणावे लागेल.

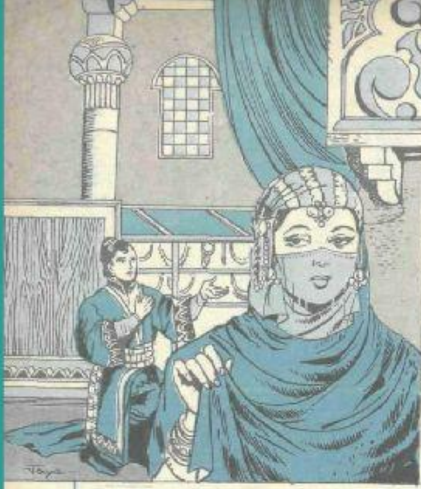
"त्यांना केव्हां भेटलं तर सोयीचं होईल?" दुकानदाराने विचारले.

"उद्या दहा वाजतां." असे सांगून ती तरुणी गुलाम दासींबरोबर निघून गेली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जव्हेरी शेख अल इस्लामच्या घरी गेला. शेख अल इस्लाम जव्हेरी म्हणाला ते ऐकून उदास चेहरा करून म्हणाला–"बेटा, कदाचित् तुला तिच्याविषयी पुरी माहिती नसावी. ती एक दुर्दैवी मुलगी आहे. तू तिला पाहिलेस तर रात्री स्वप्नात ती दिसेल व तू घाबरून जागा होशील!" अशा तऱ्हेने त्याने मुलीच्या रूपाविरुद्ध बरेच काही सांगितले- परंतु तरुण जव्हेरी म्हणत राहिला– "मला ते सर्व मान्य आहे!"

शेवटी शेख अल इसलाम आपल्या मुलीचे लग्न जव्हेऱ्याशी करून द्यायला तयार

झाला. त्याने एक संमतीपत्र जव्हेऱ्याकडून लिहून घेतले आणि त्यावर साक्षिदारांच्या सह्या घेतल्या. त्या संमतीपत्रात लिहिले होते–'वधू मधील सर्व उणीवांची पूर्ण माहिती असूनही मी तिच्याशी लग्न करायला तयार आहे. मी काडीमोड करून घ्यायचे कधी ठरविले तर वधूला वीस हजार दीनार द्यायचे कबूल करतो!"

त्यानंतर शेख अल इसलाम म्हणाला–"बेटा, वधू आजारी आहे. खाटेवरून उतरू शकत नाही. म्हणून लग्न तिच्या खाटे जवळ होईल." ती अटसुद्धा जव्हेऱ्याने मान्य केली. लग्न झाले. जव्हेऱ्याने बायकोच्या खाटेजवळ जाऊन तिच्या तोंडावरचा बुरखा बाजूला सारला. तिचा चेहरा पाहून जव्हेऱ्याच्या सर्वांगाचा थरकाप उडाला. ती कुरूप होती व त्याच्या दुकानात दागिने विकत घ्यायला आलेली स्त्री ती नव्हती.

जव्हेऱ्याला हे कळेना की त्याला असे तोंडघशी कां पाडण्यात आले! तो निराश होऊन घरी परतला. दुसऱ्या दिवशी तो दुकानात उदास होऊन बसला होता, तेव्हां ती सुंदरी आपल्या दासींबरोबर तेथे आली व म्हणाली–"नवरदेवांचे अभिनंदन त्यांचा संसार सुखी होवो!"

तेव्हां तो तरुण त्या सुंदरीवर पिसाळल्यासारखा ओरडू लागला. त्या तरुणीने आश्चर्यचकित होऊन विचारले–"मी तुमच्याकडे जे गीत लिहून आपल्या दासीच्या हाती पाठविले होते आणि तुम्ही काय केलेत, ते सर्व तुम्हांला आठवते का?" असे म्हणत ती दुकानातून जाऊ लागली तेव्हां तो तरुण तिच्या पायां पडून विनवण्या करीत म्हणाला–"माझं डोकं ठिकाणावर नव्हतं! मला आतां तरी या नरकातून वांचव!"

त्या तरुणीला जव्हेऱ्याची कीव आली व तिने त्याला काहीतरी उपाय सुचविला आणि निघून गेली. तिने सांगितल्याप्रमाणे जव्हेऱ्याने आवश्यक सर्व तयारी केली आणि सरळ आपला सासरा शेख अल इसलामच्या घरी गेला. तेथे तो व त्याचा सासरा वऱ्हांड्यात बसले होते आणि बरेचसे लोक दरवाजा उघडून आत शिरले. त्यांच्यापैकी काही लोक डफ वाजवीत होते तर काही शिट्ट्या वाजवीत होते. काही जण माकडांना व अस्वलांना नाचवू लागले.

शेख अल इसलामने उठून विचारले–"हा सर्व गोंधळ काय आहे?" परंतु ते लोक जव्हेऱ्याने ओरडा बंद करायला सांगेपर्यंत नाचत गात राहिले.

त्यानंतर जव्हेरी शेख अल इसलामला म्हणाला–"शेखसाहेब, हे सर्व माझे नातेवाईक आहेत. माझं लग्न झाल्याचे ऐकून माझे अभिनंदन करायला आले आहेत!"

शेख अल इसलामला भयंकर राग आला. म्हणाला–"म्हणजे, ही सर्व तुमची नातेवाईक मंडळी का आहेत? मला हे आधी कळले असते तर मी आपली मुलगी तुम्हांला दिलीच नसती!"

"मला विचारले असते तर मी सांगितले असते!" जव्हेरी म्हणाला.

"मी विचारले नाही तरी सांगायल हवं होतेस तू! म्हणून तू जे काही लिहून दिले आहेस ते सर्व निरुपयोगी आहे. मी ते मान्य करणार नाही!" शेख अल इसलाम म्हणाला.

"मी आपल्या बायकोला सोडायल तयार नाही. मी सुद्धा पाहतो की तुम्ह काय करतां!" जव्हेऱ्याने रागाचा आव आणून सांगितले.

शेख म्हणाला–"बाबा रे! तू माझ अब्रू राख! अल्ला तुझे भले करील! मी पायां पडतो! तू माझ्या मुलीशी काडीमोड करून घेऊन मला सोडव!"

जव्हेऱ्याने सोडचिट्ठी लिहून दिली आणि अशातऱ्हेने बाहेर आला, जणुकाही त्याने ते स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध केले होते. त्यानंतर त्याने स्वतः निवड केलेल्या त्या अपूर्व सुंदरीशी विवाह करून घेतला. पुढे त्याला कळले की ती कायरोच्या सुलतानाच्या नात्यातली आहे. तेव्हां त्याला परमानंद झाला.

